

सामाजिक न्याय | अर्थसंकल्प | स्पर्धा परीक्षा | आरोग्य

एप्रिल २०१७/पाने ६०/किंमत ₹१०

लोकगज्य

‘आपण शेतीच्या साधनांमध्ये वाढ केल्याशिवाय शेती किफायतशीर ठरणार नाही.’

-भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
(स्मॉल होल्डिंग्स इन इंडिया अॅन्ड टॅअर रेगिड्रीज, १९१८)

क्रांतिसूर्य

प्रेरणा आणि चैतन्य

- शिका ! संघटित व्हा ! संघर्ष करा !
- स्वतंत्र विचारसरणीचे, स्वतंत्रवृत्तीचे निर्भय नागरिक व्हा!
- लोकात तेज व जागृती उत्पन्न होईल असे राजकारण हवे.
- अस्पृश्यता जगातील सर्व गुलामगिरीपेक्षा भयंकर व भीषण आहे.
- स्वतःची लायकी विद्यार्थिदशेतच वाढवा.
- सर्वानी आपण प्रथम भारतीय आणि अंततःही भारतीय ही भूमिका घ्यावी.
- पावलागणिक स्वतःच्या ज्ञानात भर टाकत जाणे यापेक्षा अधिक सुख दुसरे काय असू शकते.
- इतरांचे दुर्गुण शोधण्यापेक्षा त्यांच्यातील सदगुण शोधावे.
- तिरस्कार माणसाचा नाश करतो.
- माणसाने जन्मभर जरी शिकायचे मनात आणले तरी विद्यासागराच्या कडेला गुडघाभर ज्ञानात जाता येईल.
- एकत्वाची भावना ही राष्ट्रीयत्वाची जननी होय.
- धर्म हा जर कार्यवाहीत राहावयाचा असेल, तर तो बुद्धिनिष्ठ असला पाहिजे. कारण शास्त्राचे स्वरूप बुद्धिनिष्ठ हेच होय.
- लोकशाही म्हणजे प्रजासत्ताक किंवा संसदीय सरकार नव्हे. लोकशाही म्हणजे सहजीवन.
- शिक्षण ही पवित्र संस्था आहे. शाळेत मने सुसंस्कृत होतात. शाळा म्हणजे नागरिक तयार करण्याचे पवित्र क्षेत्र आहे.
- सचोटी आणि बुद्धिमत्ता यांचा संगम झाल्याशिवाय कोणत्याही माणसाला मोठे होता येणार नाही.

- अन्यायाविरुद्ध लढण्याची ताकद आपल्यात येण्यासाठी आपण स्वाभिमानी व स्वावलंबी बनले पाहिजे.
- मी समाजकार्यात, राजकारणात पडलो तरी, आजन्म विद्यार्थीच आहे.
- शक्तीचा उपयोग वेळ - काळ पाहून करावा.
- आकाशातील ग्रह-तारे जर माझे भविष्य ठरवत असतील तर माझ्या मेंदूचा आणि माझ्या मनगटाचा काय उपयोग ?

● हिंसा ही वाईट गोष्ट आहे; परंतु गुलामी ही त्यापेक्षाही वाईट गोष्ट आहे.

- माणसाला आपल्या दारिद्र्याची लाज वाटता कामा नये; लाज वाटायवा हवी ती आपल्या अंगी असलेल्या दुर्गुणांची.
- नशिबावर नाही तर आपल्या सामर्थ्यावर विश्वास ठेवा.
- जीवन हे मोठे असण्यापेक्षा महान असले पाहिजे.
- शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे आणि जो ते प्राशन करेल तो वाघासारखा गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही.
- तुम्हीच तुमच्या जीवनाचे शिल्पकार आहात.
- महिलांच्या प्रगतीवरून त्या समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप होते.
- तुम्ही सूर्याप्रमाणे स्वयंप्रकाशित व्हा, पृथ्वीप्रमाणे परंप्रकाशित होऊ नका.
- सर्व प्रकारच्या सामाजिक उन्नतीची गुरुकिल्ली म्हणजे राजकीय शक्ती होय.
- जो मनुष्य मरायला तयार होतो तो कधीच मरत नाही. जो मनुष्य मरणास भितो तो अगोदरच मेलेला असतो.
- शाळा हे सभ्य नागरिक तयार करण्याचे पवित्र क्षेत्र आहे.
- सेवा जवळून, आदर दुरून आणि ज्ञान आतून असावे.

- भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

६ सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत...

महात्मा जोतीराव फुले आणि भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या दोन्ही महापुरुषांनी भारतीय समाजव्यवस्थेत आमूलाग्र परिवर्तन घडवून आणण्याच्या दृष्टीने विशेष क्रांतिकारी कार्य केले.

८ शेतकऱ्यांचा हितकर्ता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांची चांगली जाण होती. त्यांचा याविषयी दांडगा अभ्यास होता. त्यांनी शेती व शेतकऱ्यांसाठी मोठा संघर्ष केला. शेतकऱ्यांच्या हक्कासाठी स्वातंत्र्यापूर्वी ते ब्रिटिशांसोबत लढले. त्यांचे शेतीविषयक विचार आजही जसेच्या तसे लागू होतात.

१० स्त्रीमुक्तीचा उद्गाता भारतातील विषमतेच्या प्रश्नाला जसे वर्णव्यवस्था व जातिवादाचे अभिन्न स्तर आहेत, तसेच स्त्रीमुक्तीच्या प्रश्नालाही आहेत, अशी मौलिक मांडणी बाबासाहेबांनीच सर्वप्रथम केली.

सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत...	६
शेतकऱ्यांचा हितकर्ता	८
स्त्रीमुक्तीचा उद्गाता	१०
स्वयंप्रकाशित होण्याची प्रेरणा	१२
बाबासाहेबांची प्रेरक पत्रकारिता	१४
पंचतीर्थे : स्वाभिमानाची प्रेरणा	१६
कृषी विकासाला गतिमान चालना	१८
शेतकरी हाच केंद्रबिंदू	१९
दिशा समृद्ध महाराष्ट्राची...	२२
भूषण तुझे ग्रामनाथा...	२६
येथे कर माझे जुळती...	२८
राज्याच्या सर्वांगीण	
विकासाला प्राधान्य	३०
ग्लोरी ऑफ आलापल्ली	३२
एटीएसमधून सातबारा	३४
कोणती भाषा निवडावी ?	३६
स्वयंरोजगाराची 'मुद्रा'	३८
उन्नत महाराष्ट्र अभियान	४०
चिंता टाळा, तंदुरुस्त राहा...	४२
नैराश्यापासून सुटका	४४
दिशा मनाची, दिशा आनंदाची...	४६
निराश होऊ नका...	४८
सावध व्हा...	५०
सर्वासाठी आरोग्य...	५२
योग आणि मनःस्वास्थ्य	५४
नोंदी	५५

२२ दिशा समृद्ध महाराष्ट्राची...

२०१७-१८च्या अर्थसंकल्पात महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. या अर्थसंकल्पात विकासाचा समतोल साधण्यासोबतच ग्रामीण तसेच नागरी भागातील दर्जेदार पायाभूत सुविधा निर्मितीकडे विशेष लक्ष पुरवण्यात आले आहे. कृषिक्षेत्राच्या विकासावर भर देतानाच उत्पादकता कशी वाढेल, यावर विशेष लक्ष देण्यात आले आहे. समाजातील दुर्बल घटकांच्या विकासासाठी भरीव तरतूद करण्यात आली आहे. या अर्थसंकल्पाने समृद्ध महाराष्ट्राची दिशा स्वयंस्पष्टपणे अधोरेखित केली आहे.

४२-५४ नैराश्यापासून सुटका

२०१७ या वर्षीच्या आरोग्यदिनाचे घोषवाक्य - 'चला बोलू या, नैराश्य टाळू या..' हे आहे. उदासीनता या आजारामुळे देशातील सर्व वयोगटातील लोकांच्या जीवनावर परिणाम होतो. त्यावर चर्चा करून हा आजार बरा होऊ शकतो. याविषयी जनजागरण करणे आवश्यक आहे.

२६ भूषण तुझे ग्रामनाथा...

थोर समाजसुधारक राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी आपली जयंती साजरी करू नये असे सांगितले होते. आपली जयंती विधायक कार्यरूपात 'ग्रामजयंती' म्हणून साजरी करावी असा त्यांचा आग्रह होता.

३४ एटीएसमधून सातबारा

शेतकऱ्यांना जर महसूल कार्यालयात कुणाकडेही अर्ज अथवा विनवणी न करता सातबारा उपलब्ध होत असेल तर... ही केवळ कल्पना नाही तर ते सत्यात उतरवले आहे नागपूरचे जिल्हाधिकारी सचिन कुर्वे यांनी. त्यांनी उभारलेला हा किओक्स शेतकऱ्यांचा वेळ वाचवणारे आणि सातबारा देणारे एटीएस आहे.

३८ स्वयंरोजगाराची 'मुद्रा'

पुणे जिल्ह्यातील इंदापूर तालुक्यातील गलांडवाडी गावातील नाना कदम या युवकाच्या जिद्दीला आणि चिकाटीला मुद्रा योजनेची साथ मिळाल्यामुळे नंदाई उद्योगसमुहाचे रोपटे गलांडवाडीत रुजले आहे.

माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय,
महाराष्ट्र शासन

लोकराज्य

संपादन

- मुख्य संपादक ब्रिजेश सिंह
- संपादक मंडळ अजय अंबेकर
देवेंद्र भुजबळ
शिवाजी मानकर
- संपादक सुरेश वांदिले
- उपसंपादक गजानन पाटील
राजाराम देवकर

मांडणी

- मुखपृष्ठ गोत्रेश जोशी
- मांडणी, सजावट शैलेश कदम
- मुद्रण प्री मीडिया
सर्व्हिसेस प्रा. लि.
महापे, नवी मुंबई.

प्रशासन

- प्रशासन अधिकारी मीनल जोगळेकर
- वितरण सहायक अश्विनी पुजारी
- साहाय्य भारती वाघ

पत्ता

माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय,
नवीन प्रशासन भवन, १७वा मजला,
मंत्रालयासमोर, हुतात्मा राजगुरु चौक,
मुंबई-४०० ०३२.

Email : lokrajya.dgipr@maharashtra.gov.in

वितरण आणि वर्गणीदार

वर्गणीदार व तक्रार निवारण - ०२२-२२०२१५३०
Email : lokvitaran.dgipr@maharashtra.gov.in

ई - लोकराज्य <http://dgipr.maharashtra.gov.in>

* या अंकात व्यक्त केलेल्या मतांशी शासन सहमत असेलच असे नाही.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्मारकाच्या कामास गती

इंदू मिलच्या जागेवर भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्मारक उभारण्यासाठी राज्य शासनाने कार्यवाही यापूर्वीच सुरू केली असून इंदू मिलच्या जमिनीचे हस्तांतरण महाराष्ट्र शासनाकडे नुकतेच करण्यात आले आहे. यामुळे स्मारक उभारणीच्या कामाला अधिक गती मिळणार असल्याचे मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी २५ मार्च २०१७ रोजी विधानसभेत निवेदनाद्वारे सांगितले. यासंदर्भात मुख्यमंत्री म्हणाले की,

नावावर हस्तांतरित झालेली नव्हती. यासंदर्भात केंद्रीय वस्त्रोद्योग मंत्री स्मृती इराणी यांच्यासोबत विधानमंडळात बैठक झाली. यावेळी केंद्रीय सामाजिक न्याय राज्यमंत्री रामदास आठवले उपस्थित होते. या बैठकीमध्ये इंदू मिलची जागा महाराष्ट्र शासनाला हस्तांतरित करण्यासंदर्भातील कागदपत्रे हस्तांतरित करण्यात आली.

राष्ट्रीय वस्त्रोद्योग महामंडळाने हस्तांतरणीय विकास हक्काच्या मागणीचा प्रस्ताव १४ फेब्रुवारी २०१७ रोजी मुंबई

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्मारकासाठी इंदू मिल येथील जागा मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांच्या उपस्थितीत महाराष्ट्र शासनास हस्तांतरित करताना केंद्रीय वस्त्रोद्योग मंत्री स्मृती इराणी, केंद्रीय सामाजिक न्याय राज्यमंत्री रामदास आठवले, सामाजिक न्यायमंत्री राजकुमार बडोले आदी मान्यवर.

‘आमचे सरकार आल्यानंतर इंदू मिलच्या जागेवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्मारक उभारण्याच्या कामाला वेग दिला. प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी यांची भेट घेतली. अवघ्या तीन दिवसांत प्रधानमंत्र्यांनी इंदू मिलची जागा महाराष्ट्र शासनाला हस्तांतरित करण्याबाबत तत्त्वतः मंजूरी दिली. त्यानंतर केंद्रीय मंत्रिमंडळाने देखील यासंदर्भात निर्णय घेतला. दरम्यानच्या काळात राज्य शासनामार्फत स्मारकाचे काम सुरू करण्यात आले. त्यासाठी निविदा प्रक्रिया झाली. प्रधानमंत्र्यांच्या हस्ते भूमिपूजन करण्यात आले. मात्र इंदू मिलची जागा कायदेशीररीत्या महाराष्ट्र शासनाच्या

महापालिकेत सादर केला होता. या संदर्भात २५ मार्च २०१७ रोजी झालेल्या बैठकीत राष्ट्रीय वस्त्रोद्योग महामंडळाकडून जागा हस्तांतरणाची औपचारिक ताबा पावती राज्य शासनास देण्यात आली आहे. राष्ट्रीय वस्त्रोद्योग महामंडळास टीडीआर देण्यात आला आहे. अभिलेखामध्ये महाराष्ट्र शासनाचे नाव दाखल करण्यात आलेले आहे. आता निविदा प्रक्रिया पूर्ण करून स्मारकाचे काम तातडीने पूर्ण करण्यात येणार आहे. यावेळी सामाजिक न्याय व विशेष साहाय्यमंत्री राजकुमार बडोले, सामाजिक न्याय राज्यमंत्री दिलीप कांबळे, मुख्य सचिव सुमित मल्लिक आदी मान्यवर उपस्थित होते.

क्रांतिसूर्याला अभिवादन

१४ एप्रिल रोजी भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची जयंती मोठ्या उत्साहाने साजरी केली जाते. हा दिवस आपणा सर्वांसाठी प्रेरणा देणारा आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे प्रकांड पंडित होते. विविध विषयांवरील त्यांचा व्यासंग अद्भूत असा होता. राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण, कामगार या क्षेत्रात त्यांनी केलेली कामगिरी अजोड अशी आहे. त्याचबरोबर त्यांनी भारतीय शेतकरी आणि शेती याविषयी मूलभूत चिंतन केले. त्यांचे हे विचार आजही तितकेच प्रासंगिक असून त्यातूनच त्यांचे द्रष्टेपण दिसून येते.

गुलामगिरीत ख्रितपत पडलेल्या आणि अन्याय व अत्याचारांना बळी पडत असलेल्या भारतीय महिलांना न्याय देण्यासाठी, बाबासाहेबांनी केलेले प्रयत्न फार महत्वाचे आहेत. भारतीय महिलांना आत्मसन्मान आणि आत्मविश्वास मिळवून देण्यासाठी त्यांनी बजावलेली कामगिरी मोलाची आहे. ते खऱ्या अर्थाने महिलांचे उद्धारकर्ते होते. बाबासाहेबांच्या या आणि इतर पैलूंवर मान्यवरांनी लिहिलेल्या लेखांची विशेष मालिका हे या अंकाचे वैशिष्ट्य आहे.

महाराष्ट्राचा यंदाचा अर्थसंकल्प हा राज्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी अधिक गतिमान करणारा आहे. या अर्थसंकल्पात ग्रामीण आणि नागरी भागातील दर्जेदार आणि गुणवत्तापूर्ण पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीसाठी विशेष तरतुदी केल्या आहेत. राज्यातील शेती आणि शेतकरी यांच्या विकासासाठी मोठी तरतुद करण्यात आल्याने, शेतीची उत्पादकता आणि उत्पन्न वाढण्यास साहाय्य होऊन कृषी क्षेत्राचा विकासदर वाढण्यास मदत होणार आहे.

महाराष्ट्र हे थेट परकीय गुंतवणूक आणि औद्योगिक विकासात देशात आघाडीवर असलेले राज्य आहे. ही आघाडी कायम राहावी आणि रोजगार व स्वयंरोजगाराच्या विविध संधी निर्माण व्हाव्यात यासाठी या अर्थसंकल्पात पायाभूत सुविधा, स्मार्टसिटी, स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान, जलयुक्त शिवार, रस्ते, रेल्वे वाहतूक यावर विशेष लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. या सर्व तरतुदी आणि उपाययोजनांमुळे नव्या सामर्थ्यशाली महाराष्ट्राची पायाभरणी सक्षमरीत्या होणार आहे.

यंदाच्या जागतिक आरोग्य दिनाचे घोषवाक्य 'चला बोलू या, नैराश्य टाळू या..' असे आहे. सध्याच्या अत्यंत धकाधकीच्या आणि स्पर्धात्मक युगात उदासीनता आणि नैराश्य यामुळे सर्व जगभर आत्महत्यांमध्ये वाढ होत आहे. भारतातील ही संख्या चिंताजनक आहे. उदासीनता हा मानसिक आजार असून तो परस्पर सुसंवाद, चर्चा, एकमेकांना समजून घेणे यामुळे बरा होऊ शकतो. या संदर्भात जनजागृती व्हावी, यासाठी या अंकात मानसिक आरोग्य क्षेत्रातील तज्ज्ञांचे विशेष लेख समाविष्ट केले आहेत.

या अंकापासून काही नवी सदरे आम्ही सुरू करत आहोत. लोकराज्यचा अंक अधिकाधिक आकर्षक, वाचनीय करण्याचा आमचा प्रयत्न आपणास आवडेल व हा अंकही आपल्या पसंतीस उतरेल, याची खात्री आहे.

ब्रिजेश सिंह
(मुख्य संपादक)

सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत...

महात्मा जोतीराव फुले आणि भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या दोन्ही महापुरुषांनी भारतीय समाजव्यवस्थेत आमूलाग्र परिवर्तन घडवून आणण्याच्या दृष्टीने विशेष क्रांतिकारी कार्य केले. जोतीराव फुले यांचे निधन २९ नोव्हेंबर, १८९० रोजी झाले आणि डॉ. आंबेडकरांचा जन्म १४ एप्रिल, १८९१ रोजी झाला. फुले यांच्या निधनानंतर बाबासाहेबांनी फुले यांचे महान कार्य लक्षात घेऊन त्यांना आपले गुरू मानले होते.

२८ ऑक्टोबर १९५४ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा त्यांच्या हीरकमहोत्सवानिमित्त मुंबई येथे एक मोठा सत्कार करण्यात आला होता. त्या सत्काराला उत्तर देताना

आणि शिकवले. पूर्वीच्या राजकारणात आम्ही जोतीबांच्या मार्गानेच जात होतो... कोणी कोठेही जावोत, पण आम्ही मात्र जोतीबांच्या मार्गांनी जाऊ. पण जोतीबाचा मार्ग सोडणार नाही हे असे माझे तीन गुरू आहेत. त्यांच्या शिकवणीने माझे आयुष्य बनले आहे.

समाजातील गुलामगिरी

बुद्ध, कबीर आणि फुले यांचे कार्य आणि विचार लक्षात घेऊन डॉ. आंबेडकरांनी त्यांना आपले गुरू मानले आहे. त्यांनी आपल्या जीवनात जे महत्त्वपूर्ण कार्य केले त्यांचा प्रारंभ जोतीराव फुलेंनी आपल्या जीवनात केला होता. फुले यांनी समाजातील वर्ण आणि जातिभेद लक्षात घेऊन अशा विषमताधिष्ठित समाज व्यवस्थेवर प्रखर हल्ला चढवला. वर्ण व जातीवर आधारलेली समाजव्यवस्था ही खालच्या वर्ण व जातीच्या लोकांवर अन्याय करणारी व्यवस्था आहे. ही व्यवस्था शोषणावर आधारित आहे. यांची

डॉ. आंबेडकरांनी सांगितले की, माझे आयुष्य तीन गुरू (बुद्ध, संत कबीर, आणि फुले) आणि तीन उपास्यदेवतांनी (विद्या, स्वाभिमान आणि शील) घडवले आहे. त्यांनी बुद्दाला पहिले आणि श्रेष्ठ गुरू मानले. त्यांचे दुसरे गुरू कबीर आणि तिसरे गुरू म्हणजे जोतीराव फुले होत.

डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, 'माझे तिसरे गुरू म्हणजे जोतिबा फुले होत. ब्राह्मणतरांचे खरे गुरू तेच होत. शिपी, कुंभार, न्हावी, कोळी, महार, मांग, चांभारांना माणुसकीचे धडे फुले यांनीच दिले

जाणीव फुलेना झाली होती. म्हणून त्यांनी भारतीय समाजातील विषमता, अनिष्ट रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, धर्मांधता इत्यादी गोष्टींचा कडाडून विरोध केला. देशात धर्माच्या आधारावर अशी गुलामी जोपासण्यात आली याचे अतिशय दस्तुनिष्ठ विश्लेषण 'गुलामगिरी' या ग्रंथात जोतीराव फुले यांनी केले. विशेष म्हणजे हा ग्रंथ युनायटेड स्टेट्च्या सदाचारी लोकांनी गुलामांस दारुतावापासून मुक्त करण्याच्या कार्यात औदार्य, निरपेक्षता व परोपकार बुद्धी दाखवली यास्तव, त्यांच्या सन्मानार्थ हा ग्रंथ जोतीराव फुले यांनी त्यांना

स्मरण महामानवाचे

महात्मा फुले यांना गुरु का मानले ?

डॉ. आंबेडकरांनी 'हू वेअर द शुद्राज' हा ग्रंथ १९४७ मध्ये प्रकाशित केला. हा ग्रंथ त्यांनी जोतीराव फुले यांना अर्पण केला. त्या अर्पण पत्रिकेत डॉ. आंबेडकर लिहितात की, आधुनिक भारतातील महान शूद्र ज्याने हिंदुच्या खालच्या वर्गास वरच्या वर्गाच्या गुलामीबाबत जागृत केले आणि त्यांनी ब्रिटिश सत्तेपासून भारत स्वतंत्र होण्यापेक्षा सामाजिक लोकशाही अधिक महत्त्वाची आहे हे अंतिम सत्य शिकवले.

पहिले समाजसुधारक

डॉ. आंबेडकरांनी जोतीराव फुले यांना आपले गुरु का मानले? या प्रश्नाचे उत्तर त्यांच्यावरील अर्पणपत्रिकेत मिळते. आधुनिक काळात भारतातील सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक गुलामीच्या संदर्भात कुणी विचार केला नव्हता. मात्र, फुले भारतीय समाजाचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करतात. त्यांना भारतीय समाजाची खरी समस्या कळली होती. येथील ज्या समाजव्यवस्थेला आदर्श मानण्यात आले होते ती समाजव्यवस्था आदर्श नसून ती विषमतेवर आधारित आहे. वरच्या जातीची गुलामी खालच्या जातीच्या लोकांवर प्रस्थापित करणारी ही व्यवस्था आहे. असे स्पष्टपणे विचार मांडणारे फुले हे आधुनिक भारतातील पहिले खरे समाजसुधारक आणि

क्रांतिकारक होत. अस्पृश्य, शूद्र आणि महिला ही सर्व माणसे आहेत. त्यांना माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार असावा. त्यांना सामाजिक गुलामीतून मुक्त केल्याशिवाय समाज आणि देशाचा विकास होऊ शकत नाही. हा अत्यंत मूलगामी आणि क्रांतिकारी विचार जोतीराव फुले यांनी मांडला. त्यांनी केवळ क्रांतिकारी विचारच मांडला नाही, तर प्रत्यक्ष क्रांतिकारी विचार अमलात आणण्यासाठी आंदोलने केली.

सामाजिक गुलामीचा विचार

भारतातील सामाजिक गुलामीचा विचार कोणी केला नाही. परंतु फुलेंनी तो विचार केला. त्यांची ग्रंथरूपात मांडणी केली आणि प्रत्यक्ष चळवळ उभारली. ही गोष्ट डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या बुद्धिवादी नेत्यास भावली. म्हणून त्यांनी जोतीराव फुले यांना आपला गुरु मानला. जोतीराव

फुले यांना

अभिप्रेत

असलेली सामाजिक लोकशाही प्रस्थापित करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी चळवळ उभी केली.

प्रचंड जागृती

डॉ. आंबेडकरांनी देशात चळवळ उभारून लोकांमध्ये प्रचंड जागृती निर्माण केली. परकीय गुलामीपेशा, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक गुलामी ही भयानक आहे, याची फुले यांच्याप्रमाणे डॉ. आंबेडकरांना जाणीव होती. म्हणून भारतीय राज्यघटना लिहिण्याची सुवर्णसंधी आल्यानंतर त्यांनी भारतीय राज्यघटनेच्या माध्यमातून सामाजिक गुलामी कायद्याने नष्ट केली.

अग्रदूत

जोतीराव फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी या देशात सामाजिक क्रांती घडवून आणण्याच्या संदर्भात विचार मांडले तसेच प्रत्यक्ष प्रचंड परिश्रमही घेतलेत. त्यासाठी त्यांना प्रचंड विरोध सहन करावा लागला, तरीही ते डगमगले नाहीत म्हणून फुले आणि डॉ. आंबेडकर हे गुरुशिष्य भारतातील सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत ठरले आहेत.

अर्पण केला होता. या अर्पण पत्रिकेत फुले म्हणतात की, 'माझे देशबांधव त्यांचा त्या स्तुत्य कृत्याचा किता, आपल्या शूद्र बांधवांस ब्राह्मण लोकांच्या दास्यत्वापासून मुक्त करण्याच्या कामात घेतील,' अशी आशा बाळगता.

जोतीराव फुले यांनी देशातील शूद्र, अतिशूद्र आणि महिलांना कसे गुलाम मानण्यात आले, त्यांचे कसे अमानवीय पद्धतीने शोषण केले जाते, येथील शेतकरी वर्गाचे कसे धर्माच्या आधारावर प्रचंड शोषण केले जाते याबाबतचे सविस्तर विश्लेषण केले. सामाजिक गुलामगिरी आणि विषमतेतून मुक्त होण्याचा मार्ग म्हणजे शिक्षण होय. शिक्षणाशिवाय प्रकाश नाही. त्याशिवाय प्रगती नाही. असा विचार करून त्यांनी शूद्र, अतिशूद्र आणि महिलांकरिता शाळा

काढल्या. शिक्षण घेण्याचा अधिकार ज्यांना नाकारण्यात आला होता. त्यांना शिक्षण देण्याचा उपक्रम सुरू करून भारतीय समाजात क्रांतीची मुहूर्तमेढ त्यांनी रोवली होती. अस्पृश्यता निर्मूलन, जातिभेद निर्मूलन, स्त्री-पुरुष समाज, अनिष्ट रूढींना विरोध इत्यादी विविध कार्य त्यांनी हाती घेतले. फुलेंनी सामाजिक क्रांतीच्या संदर्भात जो विचार मांडला आणि त्याबाबत त्यांनी जे कार्य केले, ते कार्य पुढे नेण्याचे काम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले.

- डॉ. प्रदीप आगलावे

प्रमुख, डॉ. आंबेडकर विचारधारा विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, नागपूर विद्यापीठ

शेतकऱ्यांचा हितकर्ता

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांची चांगली जाण होती. त्यांचा याविषयी मोठा अभ्यास होता. त्यांनी शेती व शेतकऱ्यांसाठी मोठा संघर्ष केला. त्यांचा कृषिविषयक दृष्टिकोन आरशासारखा स्पष्ट होता. शेतकऱ्यांच्या हक्कासाठी स्वातंत्र्यापूर्वी ते ब्रिटिशांसोबत लढले. त्यांचे शेतीविषयक विचार आजही जसेच्या तसे लागू होतात.

शेतकरी बांधवांना समूहात-एकत्रित करून त्यांच्या हितासाठी काय केले पाहिजे याविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मोलाचे मार्गदर्शन केले. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर रस्ता ते संसदेपर्यंत शेतकऱ्यांसाठी ते लढले. शेतकऱ्यांच्या हिताचे कायदे करण्यापासून ते शेतकरी-मोर्चा-सभाना मार्गदर्शन करण्याचे मोठे कार्य त्यांनी केले. ब्रिटिश आणि भारत शासनाकडून शेतकऱ्यांसाठी न्याय मागणे-मिळवणे व शेतकऱ्यांना जागरूक करणे अशा दोन्ही दिशेने त्यांनी

प्रभावी कार्य केले.

शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून देण्याकरिता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेल्या कार्यापैकी पुढील आठ मुद्दे मांडणे आवश्यक आहेत.

■ रत्नागिरी जिल्ह्यात चिपळूण येथे १४ एप्रिल १९२९ रोजी पार पडलेल्या शेतकरी परिषदेचे अध्यक्षपद भूषवताना बाबासाहेबांनी शेतकऱ्यांना हक्कासाठी उभे केले. मागण्या मान्य होईपर्यंत लढा चालू ठेवण्याचे आवाहनही शेतकऱ्यांना केले.

■ १ जानेवारी १९३८ रोजी, कामगार-शेतकऱ्यांना संघटित राहण्यास व संघर्ष करण्यास त्यांनी सांगितले. ते म्हणाले, 'तुमची दुःखे अनेक आहेत, ती दूर करण्यास तुम्हीच कंबर कसली पाहिजे. तुमची संघटना जितकी अधिक मजबूत कराल, तेवढेच तुमचे प्रश्न लवकर सहजरीत्या सोडवले जातील.'

■ १९३६ या वर्षी स्वतंत्र मजूर पक्ष निर्माण केल्यानंतर पक्षाचा जाहीरनामा तयार केला. हा जाहीरनामा म्हणजे शेतकऱ्यांसाठी दुःखमुक्तीचे सूत्रच होय. स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या जाहीरनाम्यावर आधारित पुढे गरिबी हटाव हा कार्यक्रम राबवण्यात आला.

■ महार वतनदारी निर्मूलनासंदर्भात परंपरागत सेवा - कायदानुसार निम्नस्तरीय शासकीय कर्मचारी २४ तास राबवल्या जात होते. त्यांना हा निर्घृण अन्याय सहन करण्याचा मोबदला लहानसा पिकाऊ नसलेला जमिनीच्या तुकड्याच्या रूपात दिला जाणार होता. या संदर्भात गरीब-ग्रामीण व जनतेला त्यांनी न्याय मिळवून दिला. त्यांना जागरूक केले.

■ २ जुलै १९४२ ला महाराज्यपाल (व्हाईसराय) कार्यकारी मंडळात मजूर मंत्री म्हणून त्यांची नेमणूक झाली. या मंत्रिपदाच्या कारकिर्दीत, आपल्या पद्धतीनुसार शेतकरी-मजूर आणि इतरांच्या हिताचे काम केले.

■ १५ एप्रिल १९४७ रोजी त्यांनी आपला आर्थिक कार्यक्रम विशद केला. मूलभूत हक्क उपसमितीत सादर केलेल्या प्रबंधातील योजना महत्त्वाच्या आहेत. सामूहिक शेतीपद्धती, शासनातर्फे निगराणी, कर्जरोखे, पैशाची पतफेड यासोबतच शेती व महत्त्वाचे उद्योग राष्ट्राच्या मालकीचे व्हावे, व्यक्ती ते राष्ट्रपर्यंतचा सर्वांगीण विकास व्हावा, या

स्मरण महामानवाचे

उद्देशावर आधारित योजना आखल्या.

■ १९५१ ला निवडणूक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. या जाहीरनाम्यात शेतीचे यांत्रिकीकरण झाले पाहिजे. परंपरेने करत असलेल्या शेतीच्या पद्धतीत आमूलाग्र बदल झाला पाहिजे, असे जाहीर केले.

■ समाजवाद, असे नाव देऊन शासनाचे अधिकार कोणते? शेती उत्पादनावर शेतसारा, सामुदायिक शेतीच्या तत्त्वांवर बाधा आणणाऱ्या सभासदास योग्य ती शिक्षा देणे, अशा अनेक कृषिहिताच्या शिफारसी त्यांनी केल्या. पुढे याच विचारांचा योजना बनवण्यास उपयोग झाला.

संघटित व्हा...

शेती व शेतकऱ्यांच्या हिताचे, रक्षणाचे व लाभाचे कायदे केले. बाबासाहेबांचे विचार म्हणजे सर्वांगीण

शेतकऱ्यांची चळवळ

गरीब शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी

१९२८ पासूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी

शेतकऱ्यांचे प्रश्न हाती घेतले होते. १९२७ मध्ये देशात समता प्रस्थापित व्हावी म्हणून

महाडचे आंदोलन त्यांनी केले होते. तर त्यानंतर लगेच दुसऱ्या वर्षी म्हणजे १९२८

पासून त्यांनी कोकणातील शेतकऱ्यांची खोतांच्या दास्यातून मुक्तता व्हावी म्हणून फार

मोठी चळवळ सुरु केली होती. कोकणातील खोतीदारांविरुद्ध शेतकऱ्यांचे आंदोलन

उभारले. १७ सप्टेंबर १९३७ रोजी खोती पद्धत नष्ट करणाऱ्या कायद्याचे विधेयक डॉ.

आंबेडकरांनी मुंबई विधिमंडळात मांडले होते. १० जानेवारी १९३८ रोजी २५ हजार

शेतकऱ्यांचा मोर्चा डॉ. आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली विधिमंडळावर नेण्यात आला होता.

शेतकऱ्यांच्या या यशस्वी मोर्च्यानंतर, शेतकऱ्यांची चळवळ अधिक तीव्र करण्याच्या

उद्देशाने; त्यांनी शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीची प्रत्यक्ष पाहणी करण्यासाठी कोकणाचा दौरा

केला. शेतकऱ्यांच्या अनेक सभामध्ये त्यांनी मार्गदर्शन करून शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना

वाचा फोडली. विशेष म्हणजे हे शेतकरी कुणबी, मराठे आणि मुस्लीम होते. त्यांनी सर्व

जातीधर्माच्या शेतकऱ्यांसाठी चळवळ उभारली होती.

विकासाचा मूलमंत्र आहे. शेती व शेतकऱ्यांच्या विकासाचे ते अमूल्यसूत्र आहे. परंतु आज शेतकरी व शेती विकास कुठपर्यंत झाला व त्यासोबत ठळक प्रमाणात कोणत्या समस्या निर्माण झाल्या व त्यावर उपाय काय हे बघू या... डॉ. आंबेडकरांच्या स्वप्नपूर्तीची स्वतंत्र भारतात कितपत पूर्ती झाली आहे. शेती व शेतकऱ्यांचे हित साधले जात आहे काय? कृषी विकास घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न केले, त्या प्रयत्नांना यश प्राप्त होत आहे काय? यावर चर्चा होणे आवश्यक आहे.

स्वतंत्र भारताचे पहिले प्रधानमंत्री जवाहरलाल नेहरू ते आजचे प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी या ७० वर्षांच्या काळात निश्चितच सुधारणा झाल्या आहेत. विविध क्षेत्रात भारत पुढे गेला आहे व अजून पुढे जाणे

बाकी आहे. कृषी संदर्भात शासन स्तरावरील निर्णय -शेती, शेतकऱ्यांना पुढे नेणारे, विकासाकडे नेणारे आहेत. सोने उगवण्याची शंभर टक्के शक्यता असणारी शेतजमीन बघता व स्वातंत्र्योत्तर

इतका दीर्घकाळ बघता हवी तेवढी सुधारणा झाली नाही. शिवाय आतापर्यंत झालेल्या सुधारणांसह काही समस्या व काही प्रश्नही निर्माण झाले आहेत.

शेती व शेतकऱ्यांच्या अधिकारावर गदा येणार नाही. स्थानिक शेतकऱ्यांवर उपासमारीची वेळ येणार नाही. त्यांच्या कुटुंबाचे नुकसान होऊ नये, त्यांच्या अज्ञानामुळे त्यांची फसवणूक होऊ नये, अन्याय होऊ नये म्हणून रक्षणार्थ कायदे तयार केले आहेत.

शेतकऱ्याला त्याच्या जमिनीचा कायद्याने योग्य मोबदला मिळायला हवा. शेतात शेतकरी व भाजी मार्केटमध्येही शेतकरीच दिसायला हवा. यामुळे स्वस्त दरात ग्राहकांना ताज्या भाज्या मिळतील. शेतकरी अधिकाधिक श्रम करतो, नैसर्गिक आपत्ती सहन करतो. त्याला त्याचा मोबदला मिळायला पाहिजे. त्यासाठी शेतकरी व मजुरांनी संघटित होणे आवश्यक असल्याचे डॉ. आंबेडकरांनी वेळोवेळी सांगितले आहे.

विज्ञान - तंत्रज्ञानाची सांगड

कृषी वैज्ञानिक व शेतकऱ्यांनी कृषी क्रांती आणली ही अभिमानाची बाब आहे. पंजाबमध्ये कृषी वैज्ञानिक जातात. तेव्हा पीक उपाययोजना तसेच अधिक उत्पादनासाठी नव्या पद्धती सांगण्याआधीच; शेतकरी त्यांना शेकडो शेती उत्थानाचे प्रश्न विचारतात, नवनव्या उपाययोजना विचारून नवेनवे प्रयोग करतात, नव्या पद्धती, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पन्न कसे

वाढवता येईल, याचा सदैव विचार करताना दिसतात. अशी जागरूकता देशात सर्वत्र असायला हवी.

डॉ. आंबेडकरांनी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नावर, त्यांच्या दुःखावर शंभर टक्के इलाज केला आहे. पण इलाजासोबत पथ्ये पाळणे तितकेच महत्त्वाचे आहे. कृषी विज्ञान व तंत्रज्ञानाची सांगड घालून डॉ. आंबेडकरांना अपेक्षित कृषी विकास साधता येईल.

- डॉ. अनिल ढेंगळे (सूर्या)

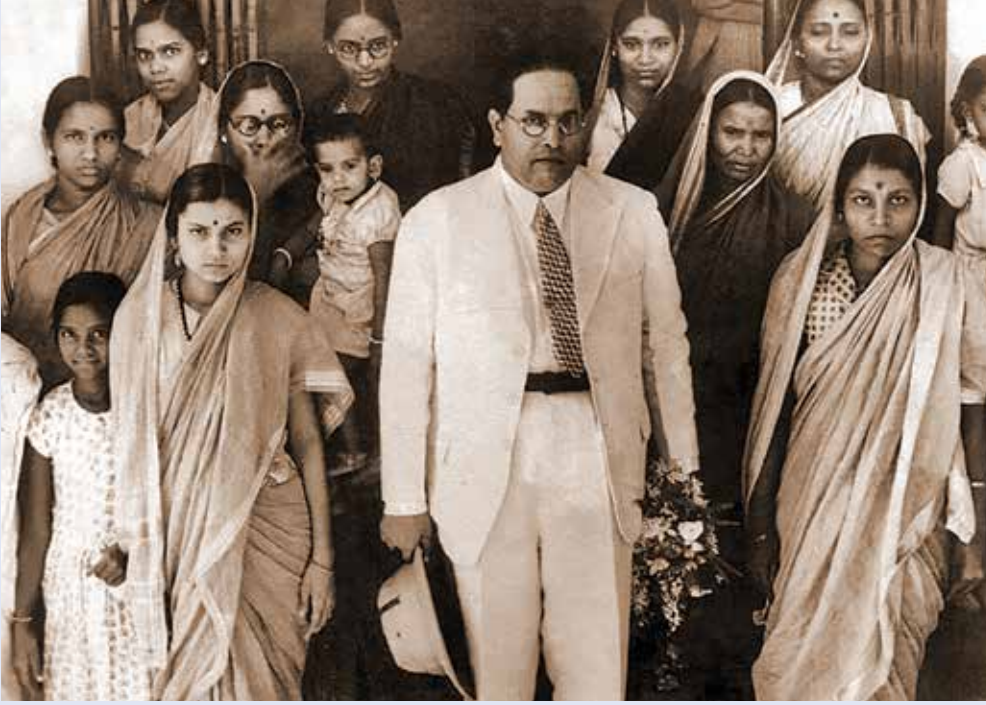
आंबेडकरी विचारांचे अभ्यासक

संपर्क: ०९८९१३५८३४४

स्त्रीमुक्तीचा उद्गाता

भारतातील वर्णव्यवस्था व जातिव्यवस्थेच्या विरोधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी उभारलेला लढा हा जगाच्या इतिहासात मानवमुक्तीचा लढा ठरला. परंपरेने गुलामीत बंदिस्त झालेली भारतीय स्त्रीसुद्धा बाबासाहेबांच्या मानवमुक्तीचे ध्येय होते. भारतातील विषमतेच्या प्रश्नाला जसे वर्णव्यवस्था व जातिवादाचे अभिन्न स्तर आहेत. तसेच स्त्रीमुक्तीच्या प्रश्नालाही ते आहेत, अशी मौलिक मांडणी बाबासाहेबांनीच सर्वप्रथम केली.

अखिल भारतीय अस्पृश्य महिला परिषद, नागपूर (१९४२)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महात्मा फुले यांना आपले गुरू मानले होते. त्यांनी भारतातील स्त्रीदास्याची समस्या मांडताना जोतिबा फुलेंचीच भूमिका स्वीकारली आहे. अस्पृश्यतेचा आणि जातिव्यवस्थेचा प्रश्न समजून घेण्यासाठी बाबासाहेबांनी मनुस्मृतीसकट सर्व धार्मिक ग्रंथांची कठोर चिकित्सा केली आहे. रामायण, महाभारत व सर्व हिंदू पुराणांची मानवीयतेच्या दृष्टिकोनातून झाडाझडती घेताना त्यांच्या लक्षात आले की वर्णवाद, जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेची मुळे याच धार्मिक ग्रंथांमध्ये आहेत. एवढेच नव्हे तर हिंदुधर्मातील सतीप्रथा, बालविवाह, विधवा पुनर्विवाहास बंदी या स्त्रियांच्या गुलामगिरीच्या प्रथांचा संबंध जातिव्यवस्थेशी कसा आहे, ते त्यांनी आपल्या काही ग्रंथांमधून सप्रमाण सिद्ध केले आहे. प्रत्येक जातीत लोकसंख्येच्या प्रमाणात जर स्त्रियांची संख्या अर्धी असेल,

आणि विधवांना पुनर्विवाहाची परवानगी मिळाली तर असे पुनर्विवाह परजातीतील पुरुषांशी होण्याची शक्यता अधिक अशा शक्यता गृहीत धरून; विधवा पुनर्विवाहास बंदी अशा प्रकारचे निर्बंध घालण्यात आले, असे विश्लेषण त्यांनी केले आहे.

अंधश्रद्धेवर आघात

भारतातील स्त्रियांच्या गुलामगिरीस लोकमानसात रुजलेल्या अंधश्रद्धा कारणीभूत असल्याचे बाबासाहेबांच्या लक्षात आले होते. माणसामाणसांत आणि स्त्री-पुरुषांतील समानतेमध्ये विषमतेच्या भिंती धार्मिक पुराणे आणि मनुस्मृतीसारख्या ग्रंथांनी निर्माण केल्या असल्यामुळे, त्या ग्रंथांबद्दल लोकांच्या मनात असलेली अंधश्रद्धा नष्ट करणे आवश्यक होते. म्हणून त्यांनी प्रथम 'मनुस्मृती'चे

दहन करण्याचा निर्णय घेतला. 'मनुस्मृती'मध्ये असे काय लिहिले होते? 'मनुस्मृती' म्हणते, पती पत्नीला सोडू शकतो, गहाण ठेवू शकतो किंवा विकू शकतो. पण पत्नी स्वतःहून पतीला कोणत्याही स्थितीत सोडू शकत नाही. स्त्रीला स्वतःची संपत्ती बाळगण्याचा अधिकार नाही. कारण ती स्वतःचा पिता, पती किंवा पुत्राची संपत्ती असते. जनावर, वेडा, शूद्र आणि नारी हे सर्व छळ करण्यास योग्य आहेत. स्त्रियाही अपवित्र आहेत. म्हणून त्या शिक्षण घेण्यास पात्र नाहीत. या अशा धर्माज्ञांचा तुलसीदासासारख्या कवीवरही प्रभाव होता, आणि त्या कवींच्या कवनांचा प्रसार समाजात झालेला होता. थोडक्यात 'मनुस्मृती' ही भारतातील विषमतावादी, कर्मकांडवादी,

वर्ण व जातीयवादी विचारांची प्रतीक होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी २५ डिसेंबर १९२७ रोजी महाड येथे 'मनुस्मृती' चे जाहीर दहन केले.

गुलामगिरीतून मुक्ती

या प्रतीकात्मक कृतीमुळे दलित-बहुजनांना आणि स्त्रियांना सर्व प्रकारच्या गुलामगिरीतून मुक्त होण्याचे बळ मिळाले, हे बाबासाहेबांचे भारतातील स्त्रीमुक्ती आंदोलनाच्या संदर्भातील ऐतिहासिक कार्य होय. स्त्रियांच्या संदर्भातील सुधारणांची पुढे चळवळ झाली. १९७५ नंतर स्त्रीमुक्तीचे लोण सर्व देशभर पसरले. स्त्रीवाद म्हणून संपूर्ण जगात

पुरुषप्रधान व सनातनी मनोवृत्तीच्या लोकप्रतिनिधींना स्त्रियांचे स्वातंत्र्य रुचले नाही. त्यांनी कडाडून विरोध केला. या बिलामुळे स्त्री खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र होणार होती. स्त्रियांना कायद्याने हक्क, दर्जा व प्रतिष्ठा मिळावी, हेच बाबासाहेबांचे स्वप्न होते. प्रारंभी या बिलाचे एकूण सात भाग होते. १. स्त्रियांना मालमतेचा वडिलोपार्जित अधिकार २. मृताचा वारसदार ठरवण्याचा अधिकार ३. पोटगी ४. विवाह ५. घटस्फोट ६. दत्तकविधान ७. अज्ञानत्व व पालकत्व. भारतीय राज्यघटनेने जात, धर्म किंवा लिंग यातील भेद अमान्य करून सर्व

स्मरण महामानवाचे

ऐतिहासिक घटना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लोकसभेत मांडलेले 'हिंदू कोड बिल' ही भारताच्या इतिहासातील एक फार मोठी ऐतिहासिक घटना मानली जाते. केवळ दलित व बहुजन नव्हे तर भारतातील संपूर्ण स्त्रीवर्गाच्या स्वातंत्र्याचा मार्ग, बाबासाहेबांच्या हिंदू कोड बिलामुळे मोकळा झाला. मनुस्मृतीसारख्या ग्रंथानी स्त्रियांचे सर्व प्रकारचे हक्क नाकारले होते. ती समाजात पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेच्या दावणीला बांधलेल्या जनावरासारखी गुलाम होती. तिला कौटुंबिक, सामाजिक सन्मान नव्हता, कोणत्याही प्रकारचे आर्थिक अधिकार नव्हते. परंपरेने स्त्रियांच्या वाट्याला केवळ दुःख आणि अन्याय दिला होता. तो अन्याय दूर करण्यासाठी मानवतावादी व करुण हृदयाच्या बाबासाहेबांनी 'हिंदू कोड बिल' तयार केले. १९४७ पासून चार वर्षे रात्रंदिवस कष्ट करून त्यांनी हा स्त्रीस्वातंत्र्याचा जाहीरनामा तयार केला होता.

एका नव्या वैचारिक प्रवाहाचे मंथन सुरू झाले. परंतु भारतातील स्त्रीमुक्ती चळवळीला तात्त्विक अधिष्ठान मिळाले ते बाबासाहेबांनी केलेल्या हिंदू धर्म व पुराणांच्या सखोल व परखड चिकित्सेमुळे. स्त्री हीसुद्धा एक व्यक्ती आहे, मानव आहे, अशा आदर्शवादी भूमिकेपर्यंत ते थांबले नाहीत. तर भारतातील स्त्रीदास्याचे मूळ त्यांनी शोधून काढले. स्त्रियांच्या दुर्दशेस कारणीभूत असलेल्या अंधश्रद्धांचे मूळ हिंदुपुराणे व महाकाव्यात कसे आहे, ते त्यांनी सप्रमाण सिद्ध केले. स्त्रियांच्या गुलामगिरीचा व अस्पृश्यता, जातीयता व वर्णवादाचा संबंध त्यांनी स्पष्ट केला. त्यांनी आयुष्यभर संस्कृत, तत्त्वज्ञान, इतिहास व समाजशास्त्र या विषयांचा गाढा अभ्यास केला म्हणून त्यांना ती क्रांतिकारक मीमांसा करता आली, हे लक्षात घेतले पाहिजे. म्हणून सर्व प्रकारच्या समस्यांना व गुलामीला शिक्षण हे एक उत्तर असे त्यांनी सतत सांगितले आहे. अर्थात भारतातील स्त्रियांना त्यांचे नैसर्गिक हक्क मिळवून घ्यायला त्यांना फार मोठा संघर्ष करावा लागला. त्यांच्या विद्वत्तेने त्यांनी धर्म-पुराणातील विषमतावादी, अमानुष व अन्यायकारक मुळे शोधली. पण महिलेला त्यातून खऱ्या अर्थाने मुक्त करण्यासाठी बाबासाहेबांना संघटन, चळवळ आणि सक्रिय राजकारण यांचा आधार घ्यावा लागला, हेही लक्षात ठेवले पाहिजे.

पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या नेतृत्वाखालील स्वतंत्र भारताच्या मंत्रिमंडळात बाबासाहेब पहिले कायदेमंत्री होते. त्यांनी २१ सप्टेंबर १९५१ रोजी 'हिंदू कोड बिल' मांडले. परंतु भारतातील

स्त्रीपुरुषांना समान दर्जा दिलेला आहे, मग स्त्रियांना समान दर्जा देणारे 'हिंदू कोड बिल' का मान्य होऊ नये. परंतु लोकशाहीविरोधी पुराणमतवादी वृत्तीमुळे ते बिल मंजूर झाले नाही, यामुळे बाबासाहेब इतके दुःखी झाले की, त्यांनी २७ सप्टेंबर १९५१ रोजी आपल्या मंत्रिपदाचा राजीनामा दिला.

पुढे १९५५ मध्ये 'हिंदू कोड बिल' मात्र वेगळ्या स्वरूपात मंजूर झाले. १. हिंदू विवाह कायदा २. हिंदू वारसाहक्क कायदा ३. हिंदू अज्ञान व पालकत्व कायदा ४. हिंदू दत्तक व पोटगी कायदा. अंशतः का होईना पण स्त्रीस्वातंत्र्याचे बाबासाहेबांचे स्वप्न पूर्ण झाले. या कायद्यामुळे भारतीय स्त्रीला पुरुषांबरोबरचा दर्जा मिळाला. ती व्यक्ती म्हणून समाजात स्वाभिमानाने जगण्यास पुढे येऊ शकली. या अर्थाने भारताच्या शतकानुशतकाच्या इतिहासाला हिंदू कोड बिलामुळे ऐतिहासिक वळण मिळाले. महात्मा फुले यांनी रुजवलेले स्त्रीमुक्तीचे बीज आपल्या प्रज्ञेने व कर्तृत्वाने प्रचंड संघर्ष करीत, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी वाढवले. हे त्यांचे कार्य केवळ भारतीय स्त्रियांच्या संदर्भातच नव्हे तर एकूण मानवजातीच्या दृष्टीने ऐतिहासिक आहे.

- डॉ. प्रमोद मुनघाटे

वरिष्ठ प्राध्यापक, मराठी विभाग,
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, नागपूर विद्यापीठ
संपर्क : ०७७०९०१२०७८

स्वयंप्रकाशित होण्याची प्रेरणा

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे क्रांतिकारी समाजसुधारक, अस्पृश्यांचे उद्धारक, भारतीय संविधानाचे शिल्पकार, बौद्धधम्म प्रवर्तक, जसे आहेत, त्याचप्रमाणे हे एक महान शिक्षणतज्ज्ञही होते. शिक्षणाच्या प्रक्रियेद्वारे ज्ञान देऊन व्यक्तीच्या, बुद्धीच्या व विचारांच्या कक्षा वाढवल्या जातात आणि नीतिमूल्यांचे संस्कार करून; त्यांना सुजाण नागरिक बनवले जाते. शिक्षणामुळे व्यक्ती विवेकी, स्वावलंबी, स्वाभिमानी व समाजाभिमुख बनते. म्हणून प्रत्येकाच्या जीवनात शिक्षणाची नितांत आवश्यकता असते.

भारतातील विषमतावादी समाजरचनेमुळे तथाकथित अस्पृश्य आणि शूद्रांना आणि स्त्रियांना अन्य मूलभूत अधिकारांसह शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. त्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जीवनभर संघर्ष करावा लागला.

त्यातूनच त्यांनी समाजातील उपेक्षित वर्गाच्या शैक्षणिक विकासाला चालना दिली.

शिक्षणासंबंधी मूलगामी विचार प्राचीन काळी भगवान बुद्धाने 'अत्त दीप भव' स्वयंप्रकाशित व्हा या विचारामधून मांडलेला होता. भारतातील शोषितांच्या दुःखाचे कारण, आर्थिक शोषणाच्या मानाने अज्ञानात अधिक आहे; असा अत्यंत मूलगामी विचार महात्मा फुले यांनी मांडला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महात्मा फुले यांच्या विचाराला अनुसरून अज्ञानाला जन्म देणाऱ्या स्पृश्यास्पृश्यतेवर आधारित समाजाची संरचनाच मोडीत काढण्याचा विचार मांडला. म्हणूनच त्यांनी सामाजिक विषमतेचा पुरस्कार करणाऱ्या मनुस्मृतीचा धिक्कार करून स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्वावर आधारित बौद्धधम्म स्वीकारला आणि तो आपल्या अनुयायांना दिला.

शिक्षणाचे महत्त्व

हिंदू समाज व्यवस्थेतील अस्पृश्यतेमुळे बाबासाहेबांना अनेक अडीअडचणींना तोंड द्यावे लागले होते त्यावर शिक्षण हा एक महत्त्वाचा उपाय वाटत होता. ते औरंगाबाद येथील मिलिंद महाविद्यालयाच्या इमारतीच्या कोनशिला बसवण्याच्या वेळी म्हणाले, 'हिंदू समाजाच्या अगदी खालच्या थरातून आल्यामुळे शिक्षणाचे महत्त्व किती आहे हे मी जाणतो. खालच्या वर्गाची प्रगती खुंटून त्यांना दुसऱ्याचे गुलाम व्हावे लागले, तो न्यूनगंड त्यांच्यातून नाहीसा करणे, चालू समाज पद्धतीमुळे जे त्यांचे जीवन राष्ट्राच्या दुष्टीने आणि त्यांच्या स्वतःच्या दृष्टीने काय महत्त्वाचे आहे. याची जाणीव करून देणे हाच खालच्या वर्गाचा प्रश्न आहे.

उच्च शिक्षणाच्या प्रसाराखेरीज दुसऱ्या कशानेच हे साध्य होणार नाही.

त्यांनी शिक्षणाबरोबर शीलही सुधारले पाहिजे असा पुणे येथील विद्यार्थ्यांच्या संमेलनात (१९३८) मोलाचा सल्ला दिला. ते म्हणाले, आपण शिकलो म्हणजे सर्व काही झाले असे नाही. शिक्षणाला महत्त्व आहे, यात शंका नाही. मात्र शिक्षणाबरोबरच माणसाचे शीलही सुधारले पाहिजे. शीलाशिवाय शिक्षणाची किंमत केवळ शून्य आहे.

प्रज्ञा आणि करुणा

पुढे (१९५५) त्यांनी असे म्हटले की, 'विद्येबरोबर भगवान बुद्धानी सांगितलेली प्रज्ञा म्हणजे शहाणपण, शील म्हणजे सदाचाराने संपन्न असे आचरण, करुणा म्हणजे सर्व मानव जातीसंबंधी प्रेमभाव आणि मैत्री म्हणजे प्राणिमात्राविषयीची आत्मीयता या चार पारमिता असल्या पाहिजेत. तरच विद्वतेचा काही उपयोग आहे'. अशा रीतीने शैक्षणिक अभ्यासक्रम तर पूर्ण केलाच पाहिजे पण त्याबरोबरच नीतिमूल्यांचाही अंगीकार केला पाहिजे, असे अत्यंत मौलिक विचार त्यांनी मांडले.

क्रांतीचे सूत्र

बाबासाहेबांनी १९५४ मध्ये स्थापन केलेल्या 'बहिष्कृत हितकारणी सभा' या संघटनेचे ब्रीदवाक्य होते, 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा.' बहिष्कृतांना असे शिक्षण द्यावे की जेणेकरून ते अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करण्यास प्रवृत्त होतील व त्यासाठी संघटित होतील. शिक्षणाच्या माध्यमातून जागृती, जागृतीमधून संघटन आणि संघटनेच्या शक्तीमधून

सामाजिक क्रांती असे त्यांच्या क्रांतीचे सूत्र होते.

लोकशाही आणि शिक्षणव्यवस्था

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लोकशाही आणि शिक्षणव्यवस्था यांचा अनोन्यसंबंध जोडलेला होता. त्यांनी १९४५ मध्ये स्थापन केलेल्या पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीचा मुख्य उद्देश येणेप्रमाणे स्पष्ट केला.

‘पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीचा उद्देश केवळ शिक्षण देणे नसून अशा प्रकारचे शिक्षण देणे की, ज्यामुळे बौद्धिक, नैतिक आणि सामाजिक लोकशाहीला चालना मिळेल. अशा प्रकारच्या शिक्षणाची आधुनिक भारताला गरज आहे आणि अशाच प्रकारचे शिक्षण देणे भारतात प्रवर्धित करावे अशी भारताच्या हितचिंतकांची इच्छा आहे.’

शिक्षणाचे महत्त्व न जाणलेल्या आणि शिक्षण घेण्याची ऐत नसलेल्या लोकांसाठी त्यांनी मोफत व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा आग्रह धरला होता. तसेच जे लोक बालपणी शिक्षण घेऊ शकत नाहीत किंवा मोठेपणी कामांध्यामुळे दिवसा शिक्षण घेऊ शकत नाहीत त्यांना रात्र-शाळेत शिक्षण द्यावे असा सल्ला दिला. केवळ आर्थिक परिस्थितीमुळे कोणालाही शिक्षण अर्धवट सोडण्याची पाळी येऊ नये असे सरकारने पाहावे असे त्यांचे मत होते.

उच्च शिक्षणाला महत्त्व

डॉ. आंबेडकर यांच्या शिक्षणविषयक विचारात उच्च शिक्षणाला महत्त्वाचे स्थान होते. विद्यार्थ्यांनी केवळ प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण घेऊन थांबू नये तर त्यांनी उच्च शिक्षण घेऊन उच्च प्रशासकीय सेवेत प्रवेश करावा आणि मानाच्या किंवा मोक्याच्या जागा घेऊन समाजाची व देशाची सेवा करावी असे त्यांचे मत होते. सर्वसाधारण शिक्षण असो की, व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षण असो मागासवर्गीयांनी खूप परिश्रम घेऊन आपली गुणवत्ता सिद्ध करावी असे त्यांचे म्हणणे होते. त्यांनी असे म्हटले की, ‘पुढारलेल्या जातींच्या लोकांशी स्पर्धा करून तेथे बुद्धीचा प्रभाव पाडल्याशिवाय नुसत्या शिक्षणाचे चीज होणार नाही.’

जातीवर आधारित समाजव्यवस्थेत उच्चशिक्षण घेण्यासाठी आर्थिक ताण सहन करणे, लोकांना शक्य नसते याची जाण त्यांना होती. म्हणून अशा विद्यार्थ्यांना सरकारतर्फे शिष्यवृत्ती मिळावी, वसतिगृहाची सोय केली जावी व अन्य सवलती मिळाव्यात, एवढेच नव्हेतर योग्य विद्यार्थ्यांना उच्चशिक्षणासाठी परदेशात जाण्याचीही संधी मिळावी असे त्यांचे म्हणणे होते. त्यांच्या शब्दात, शिक्षण ही अशी बाब आहे की जी प्रत्येकाच्या आवाक्यात असली पाहिजे, म्हणून त्यांनी शैक्षणिक सवलतींसाठी सातत्याने आग्रह धरला. परिणाम : १९३२ मध्ये झालेल्या पुणे करारातील एकूण अटींमध्ये अस्पृश्यांच्या शिक्षणासाठी प्रत्येक प्रांतात खास आर्थिक तरतूद केली जाईल, असे नमूद करण्यात आले

‘माझ्या कल्पनेतील आदर्श समाज हा स्वातंत्र, समता व बंधुता यावर आधारित असेल. या नवसमाज व्यवस्थेच्या रचनेत शिक्षणाची महत्त्वाची भूमिका असते. त्यामुळे प्रत्येकाला शिक्षणाची उचित व समान संधी असावी. अशा मूलगामी व शाश्वत मूल्यांवर आधारित समाज व्यवस्थेवर बाबासाहेबांचा दृढ विश्वास होता.’

होते. पुढे जेव्हा ते केंद्रीय मंत्रिमंडळात मजूरमंत्री झाले तेव्हा त्यांनी अनुसूचित जातींच्या विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती मंजूर करून घेतली. अनुसूचित जातीसाठी १९९४ पासून व अनुसूचित जनजातीसाठी १९४८

पासून मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती मिळण्यास सुरुवात झाली. तसेच संविधानात अनुसूचित जाती, जनजातीसाठी व मागासवर्गीयांसाठी शिक्षणात व सरकारी सेवेत विशेष संधी मिळण्यासाठी त्यांनी पर्याप्त तरतूद करून ठेवली. हे त्यांचे भारतातील सर्व शोषित व वंचित समाजाच्या हितासाठी फार मोठे योगदान आहे.

गुणवत्तेसाठी पराकाष्ठा

शैक्षणिक प्रक्रियेमध्ये विद्यार्थी, पालक, शिक्षक आणि शासन या चारही घटकांची महत्त्वाची भूमिका असते. त्यांनी विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक ‘गुणवत्ता’ वाढवण्यासाठी प्रयत्नांची

मिलिंद महाविद्यालयाच्या प्रारंभीच्या काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, डॉ. सविता आंबेडकर आणि प्राचार्य एम. बी. चिटणीस.

पराकाष्ठा करण्याचा संदेश दिला. पालकांना ‘आपण शिक्षण देण्यात कसूर करू नका’, असा संदेश दिला. शिक्षकांना अध्यापनाव्यतिरिक्त अध्ययन आणि संशोधन करण्याचा सल्ला दिला. तसेच शासनाला सोयी सवलत उपलब्ध करून देण्याचे आवाहन केले.

—डॉ. रा. का. क्षीरसागर

माजी प्राचार्य व ज्येष्ठ आंबेडकरी विचारवंत, मिलिंद महाविद्यालय, औरंगाबाद
संपर्क : ०९९६०९०८२१०

बाबासाहेबांची प्रेरक पत्रकारिता

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे सव्यसाची पत्रकार होते. सामाजिक प्रबोधन आणि सामाजिक न्याय या तत्वांचा पत्रकारितेच्या क्षेत्रात त्यांनी आग्रह धरलेला होता. त्यांची सर्व पत्रे याच ध्येयवादाने भारलेली होती. नैतिकता हा तर त्यांनी वृत्तपत्रसृष्टीचा कणा मानला होता. महाराष्ट्रात ध्येयशील पत्रकारितेची परंपरा आहे आणि म्हणूनच परखडपणे आपल्या ध्येयापासून वंचित होणाऱ्या पत्रांना त्यांनी आपल्या मूळ बैठकांची जाणीव दिली. वृत्तपत्रांनी आचारसंहिता पाळली नाही आणि तंत्र स्वैर असले तर अज्ञान रानभेरी होतील असे त्यांना वाटत होते.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पत्रकारिता आजही प्रेरक ठरेल अशीच आहे. त्यांच्या पत्रकारितेला १९२० मध्ये प्रारंभ झाला. ते निश्चित भूमिकेतून पत्रकारितेकडे वळले होते. १९१७ साली विविध जातिजमार्तीच्या मतदानाच्या अधिकारांच्या संदर्भात काही कर्त्या व्यक्तींच्या साक्षी काढण्यासाठी शासनाने साऊथबरो कमिशन नेमले होते. या कमिशनच्या निमित्ताने अस्पृश्यांच्या राजकीय हक्कांसाठी झगडण्याची प्रेरणा त्यांना मिळाली. त्यांना अस्पृश्यांचे म्हणणे जगाच्या देशीवर टांगण्यासाठी आपल्याजवळ नेहमीसाठी एखादे साधन असावे असे वाटले. मूक समाजाच्या वेदना व विद्रोह प्रकट करण्यासाठी एखाद्या प्रकाशनपीठाची गरज होती. या गरजेतून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पत्रकारितेकडे वळले.

बाबासाहेबांनी सुरु केलेली वृत्तपत्रे

मूकनायक : समाजाच्या वेदना व विद्रोह प्रकट करण्यासाठी 'मूकनायक' या पत्राच्या पाक्षिकाचा ३१ जानेवारी, १९२० रोजी जन्म झाला. मूक अशा अस्पृश्यांचे नायकपण-नेतेपण आपण स्वीकारल्याचे मूकनायक काढून १९२० साली त्यांनी जाहीर केले. यासाठी त्यांना राजर्षी शाहू महाराज यांचे आर्थिक सहकार्य लाभले होते. पहिल्या अंकाच्या संपादकीयामध्ये ही प्रतिज्ञा अशी व्यक्त केली.

'आमच्या या बहिष्कृत लोकांवर होत असलेल्या व पुढे होणाऱ्या अन्यायावर उपाययोजना सुचवण्यास तसेच त्यांची भावी उन्नती व तिचे मार्ग यांच्या खऱ्या स्वरूपाची चर्चा होण्यास वर्तमानपत्रासारखी अन्य भूमीच नाही. परंतु मुंबई इलाख्यात निघत असलेल्या वृत्तपत्राकडे पाहिले

असता असे दिसून येईल की, त्यातील बरीचशी पत्रे विशिष्ट अशा जातीचे हितसंबंध पाहणारी आहेत. इतर जातीच्या हिताची पर्वा त्यांना नसते इतकेच नव्हे तर, केव्हा केव्हा त्यांना अहितकारक असेही त्यातून प्रलाप निघतात. अशा वृत्तपत्रकारांना आमचा इशारा एवढाच की, कोणतीही एखादी जात अवगत झाली तर तिच्या अवनतीचा चट्टा इतर जातीत बसल्याशिवाय राहणार नाही. समाज ही

नौकाच आहे. ज्याप्रमाणे आगबोटीतून प्रवास करणाऱ्या उतारुने जाणूनबुजून इतरांचे नुकसान करावे म्हणून म्हणा किंवा आपल्या विनाशक स्वभावामुळे म्हणा जर का इतरांच्या खोलीस छिद्र पाडले तर सर्व बोटीबरोबर त्यालाही आधी किंवा मागाहून जलसमाधी ही घ्यावीच लागणार आहे. त्याचप्रमाणे एका जातीचे नुकसान केल्याने, अप्रत्यक्ष नुकसान करणाऱ्या जातीचेही नुकसान होणार यात बिलकूल शंका नाही. म्हणूनच स्वहितसाधू पत्रांनी इतरांचे नुकसान करून आपले हित करावयाचे पढतमूर्खांचे लक्षण शिकू नये. मूकनायकाचे ध्येयधोरण स्पष्ट करण्यासाठी त्यावर पुढील बिरुदावली छापली जात असे.

काय करून आता धरुनिया भीड । निःशक हे तोड वाजविले ॥१॥

नव्हे जमी कोण मुकियाचा जाण । सार्थक लाजोनी नव्हे हित ॥२॥

तुकारामाच्या या ओळी त्यांनी बिरुदासाठी निवडाव्या यात केवढे तरी औचित्य आहे. वृत्तपत्राचे 'मूकनायक' हे नावही त्यांना 'नव्हे जमी कोणी मुकियाचा जाण' या चरणावरून सुचले आहे हे निश्चित. बाबासाहेब विलायतेला गेले व १९२३ मध्ये 'मूकनायक' बंद पडले.

बहिष्कृत भारत: बहिष्कृत भारत हे पाक्षिक त्यांनी ३ एप्रिल १९२७

रोजी काढले. या पाक्षिकाचे ते स्वतः संपादक होते. दुसऱ्या अंकापासून बहिष्कृत भारतावर बिरुदावली म्हणून ज्ञानदेवांच्या पुढील ओव्या उद्धृत केलेल्या असत.

आता कोंदड घेऊनि हाती । आरुढ पांडये रथी ।

देई अलिगन वीरवृत्ती ।समाधाने ।

जगी कीर्ती रुढवी । स्वधर्माचा मानु वाढवी ।

इया भारापासोनि सोडवी । मेदिनी हे ।

आता पार्थ निःशंकु होई । या संग्रामा चित्त देई ।

एथ हे वाचूनि काही । बोलो नये । आता केवळ संग्राम ।

संग्रामाशिवाय दुसरे काहीही नाही ।

अशी युद्धप्रेरणा डॉ. आंबेडकर प्रारंभापासून अस्पृश्यांमध्ये चेतवीत आहेत.

या वृत्तपत्रातील सर्व मजकूर बाबासाहेब स्वतः लिहीत असत. खूप लोक वर्गणीदार झाले नाही. कायमची आर्थिक तरतूद करणे बाबासाहेबांना शक्य झाले नाही. या सर्व व्यापातापासुळे बहिष्कृत भारत १५ नोव्हेंबर, १९२९ रोजी बंद पडले. या पाक्षिकाचे एकूण ३४ अंक निघाले. त्यातला ०४ जानेवारी १९२९ चा अंक सोडता सर्व अंकात अग्रलेख आहेत. ३१ अंकांमध्ये आजकालचे प्रश्न 'प्रासंगिक विचार' या सदरामध्ये त्यांनी स्फुट लेख लिहिले आहे. त्यांच्या स्फुट लेखाची संख्या १४५ आहे.

जनता : जनता वृत्तपत्राचा प्रथम अंक २४ नोव्हेंबर १९३० रोजी प्रकाशित झाला. संपादक देवराव विष्णू नाईक होते. जनता प्रारंभी पाक्षिक होते. ३१ ऑक्टोबर १९३१ रोजी ते साप्ताहिक झाले.

या वृत्तपत्राची बिरुदावली म्हणून 'गुलामाला तु गुलाम आहेस असे सांगा म्हणजे तो बंड करून उठेल' हे वाक्य होते. जनतेत त्यांनी सर्व निकडीचे प्रश्न चर्चितेच पण जनतेतून विशेष म्हणजे त्यांनी विलायतेहून लिहून पाठविलेली पत्रे प्रकाशित झाली आहेत.

१९५५ पर्यंत जनता सुरू होते. या वृत्तपत्राचे संपादक वेळेवेळी बदलले. कधी त्यात अनियमितपणा निर्माण झाली पण तरी ते खूप दिवस टिकले. ४ फेब्रुवारी १९५६ रोजी जनताचे नामकरण प्रबुद्ध भारत असे करण्यात आले.

स्फुट लेखन

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्फुट लेखन प्राधान्याने 'बहिष्कृत भारतात' आढळते. 'जनता' आणि 'प्रबुद्ध भारतात' स्फुट लेखन प्रकाशित होत असले तरी ते डॉ. बाबासाहेबांचे नव्हते. बहिष्कृत भारताच्या १९२७ सालच्या पहिल्या वर्षाच्या अंकात 'आजकालचे प्रश्न' या सदरांतर्गत तर दुसऱ्या वर्षी 'प्रासंगिक विचार' या सदराखाली त्यांचे स्फुटलेखन प्रकाशित झाले आहे. विषयांचे वैविध्य हे आणखी एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य होय.

बालविवाहाचे फलित, ब्राम्हण्याचे स्वरूप, वर्णाश्रमाचा प्रभाव, मंदिर प्रवेश, मातंग समाज, शुद्धिकार्य, सत्याग्रह, आर्यसमाजाचे कार्य, मनुस्मृती दहनाचे वादळ, सत्यशोधक चळवळीचा ध्येयवाद,

सहभोजन, मजूर पक्ष, मिश्रविवाह, हिंदीकरण, देव, पुजारी व भक्त क्रांती, रोटी व्यवहार व बेटी व्यवहार, भिन्न वसाहती, व्यक्ती, सायमन कमिशन इत्यादी अशा अनेक विषयावर बाबासाहेबांनी लेखन केले.

स्मरण महामानवाचे

डॉ. आंबेडकरांची वृत्तपत्रीय चळवळ

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या वृत्तपत्रातून प्रमुख चळवळी यथार्थपणे चालविल्या. त्या अशा :

■ मानगाव येथे कोल्हापूरजवळ परिषद घेऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांचे प्रश्न मांडले. राजर्षी शाहू महाराजांनी या परिषदेत डॉ. आंबेडकरांच्या नेतृत्वाचे स्वागत करून त्यांच्याकडून या समस्यांना गती मिळेल असे अभिवचन दिले. ■ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महाड येथे चवदार तळ्याचा सत्याग्रह केला आणि त्याचे वर्तमान त्यांच्या बहिष्कृत भारत या वृत्तपत्रात आले आहे. ■ काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह हा एक महत्त्वाचा टप्पा होता. या चळवळीचे प्रतिबिंबसुद्धा डॉ. आंबेडकरांच्या वृत्तपत्रातून उमटले आहे. ■ डॉ. आंबेडकरांनी मनुस्मृती दहन करून जातिव्यवस्थेला विरोध केला. ■ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक न्याय चळवळीस येवला येथे आपण हिंदू जन्मलो असलो तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही, अशी घोषणा केली.

भडक, विकृत आणि भावनांना आवाहन करणारे लेख लोकमानस घडवू शकणार नाहीत. लोकजीवनाला नवे परिमाण देऊ शकणार नाही अशी त्यांची खात्री होती. त्यांच्या मते व्यक्तिपूजा ही भारतातील अनेक पत्रांना लागलेली कीड आहे. व्यक्तिपूजा आंधळी असते. त्यामुळे नीतिमत्ता ढळते म्हणून वृत्तपत्रांनी नीतिमतेला बाधा येणार नाही आणि सत्यापलाप होणार नाही, याची काळजी घेतली पाहिजे. वृत्तपत्र प्रपंच म्हणजे नीतिमतेचा प्रपंच अशी त्यांची ठाम धारणा होती.

जाहिरातीशिवाय वृत्तपत्रे जगू शकत नाही हे खरे असले तरी वृत्तपत्रांनी जाहिरातीच्या आहारी जावे का? आणि कितपत जावे! आर्थिक सवलतीसाठी जाहिराती आवश्यक असल्या तरी कोणत्या जाहिराती प्रकाशित कराव्यात यासंबंधीची संहिता पाहायला हवी, असे ते म्हणत. जाहिरातीची उद्दिष्टे आणि जाहिरात करण्याची पद्धती यात विरोध निर्माण झाला की, जाहिराती करण्यामागील तत्त्व भ्रष्ट होते असा त्यांचा दावा असे. जाहिरात आणि नीतिमत्ता यांचा अन्योन्यसंबंध बाबासाहेबांना अपरिहार्य वाटे. समाज उन्नतीचे साधन म्हणून त्यांनी वृत्तपत्राकडे पाहिले. लौकिक ऋण फेडण्यासाठी त्यांनी वृत्तपत्राचा प्रभावीपणे वापर केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पत्रकारितेच्या माध्यमातून मांडलेले विचार, भूमिका आजही तंतोतंत लागू पडते, यावरूनच त्यांची दूरदृष्टी आणि विचारांची खोली दिसून येते.

- देवेंद्र भुजबळ

संचालक, माहिती (वृत्त)

पंचतीर्थे : स्वाभिमानाची प्रेरणा

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनाशी अनेक स्थळांचा संबंध आहे. ही स्थळे अनेकांसाठी प्रेरणादायी आहेत. यापैकी पाच महत्त्वाच्या स्थळांचा विकास करण्याचा निर्णय केंद्र व राज्य सरकारने घेतला आहे. या स्थळांना 'पंचतीर्थे' म्हणून संबोधण्यात येणार आहे.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या १२५ व्या जयंतीनिमित्त त्यांच्या जीवनाशी संबंधित पाच स्थळे हे 'पंचतीर्थे' म्हणून विकसित करण्यासाठी शासनाने घेतली आहेत. त्यात १) महूमधील स्मारक, २) आंबडवे गाव, ३) दिल्ली येथील निवासस्थान, ४) इंदू मिल, ५) लंडन येथील घर यांचा समावेश आहे.

इंग्लंडमधील घर # १

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना उच्च शिक्षणासाठी अमेरिका आणि लंडन या देशात जावे लागले. ५ जुलै १९२० रोजी अपूर्ण राहिलेल्या उच्च शिक्षणाकरिता ते लंडनला रवाना झाले. लंडनच्या स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स अँड पॉलिटिकल सायन्समध्ये त्यांनी एम.एस्सी.साठी

लंडन येथे वास्तव्य केलेल्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या ऐतिहासिक निवासस्थानी प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी, मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस, सामाजिक न्याय मंत्री राजकुमार बडोले, केंद्रीय सामाजिक न्याय राज्यमंत्री रामदास आठवले.

प्रवेश मिळवला.

डॉ. आंबेडकर १९२१-२२ अशी दोन वर्षे लंडनमध्ये किंग हेंत्री या मार्गावर एका घरात राहत होते. हे घर आज एक ऐतिहासिक स्मारक झाले आहे. नुकतेच हे घर राज्य शासनाने ३५ कोटी रुपयाला खरेदी केले आहे. या घराला भेट देण्यासाठी अनेक लोक इंग्लंडला जातात. या घराचे स्मारक करून इथेही डॉ. आंबेडकरांचा विचार सरकारला तेवत ठेवायचा आहे. इंग्लंडच्या घरावर 'सामाजिक न्यायाचे पुरस्कर्ते

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर (१८९१-१९५६) यांनी १९२१-२२ या कालावधीत येथे वास्तव्य केले अशी अक्षरे कोरली आहेत.

इंदू मिल # २

इंदू मिल येथील भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्मारकाचे संकल्प चित्र.

इंदू मिल ही मुंबईच्या दादरमध्ये आहे. याच भागात डॉ. आंबेडकरांचे 'राजगृह' हे निवासस्थान होते. त्यांच्या महापरिनिर्वाणानंतर त्यांचे पार्थिव शरीर इथेच अंत्यदर्शनासाठी ठेवण्यात आले. ७ डिसेंबर रोजी त्यांच्यावर दादर येथे अंत्यसंस्कार करण्यात आले. बाबासाहेबांचे निवासस्थान राजगृह आणि त्यांच्यावर अंत्यसंस्कार केलेले ठिकाण म्हणजे चैत्यभूमी हे दादर परिसरातच असल्याने ६ डिसेंबर रोजी त्यांच्या महापरिनिर्वाणदिनी येथे मोठी गर्दी होते. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भव्य असे स्मारक दादर येथील इंदू मिलच्या जागेवर व्हावे, अशी लाखो लोकांची अपेक्षा होती. म्हणून शासनाने इंदू मिलची १२ एकर जमीन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्मारकासाठी दिली. या स्मारकाचा पायाभरणी शुभारंभ प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी यांच्या हस्ते झाला.

दिल्लीतील २६ अलिपूर रोड येथील निवासस्थान # ३

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे बरेच काळ देशाची राजधानी दिल्ली इथे वास्तव्य होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जेव्हा देशाचे कायदामंत्री बनले तेव्हा दिल्लीमधील २६ अलिपूर रोड येथील निवासस्थान त्यांना देण्यात आले होते. येथेच डॉ. बाबासाहेब

नवी दिल्ली येथे २१ मार्च २०१६ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर राष्ट्रीय स्मारकाच्या नियोजित प्रकल्पाची पाहणी करताना प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी. सोबत केंद्रीय सामाजिक न्याय व सबलीकरण मंत्री धावरचंद गेहलोत, केंद्रीय सामाजिक न्याय राज्यमंत्री विजय सांपला

आंबेडकरांनी विविध विषयांवर लेखन केले. त्यामध्ये प्रसिद्ध ग्रंथ 'बुद्धा अँड हिज धम्मा', 'बुद्ध ऑर कार्ल मार्क्स,' यांचा समावेश आहे. तसेच अनेक सामाजिक, राजकीय चळवळीच्या संदर्भात बैठकाही याच निवास्थानी बाबासाहेबांनी बोलवलेल्या होत्या. बाबासाहेबांनी जीवनभर खूप परिश्रम घेतले. अभ्यास, चिंतन, दौरे लेखन याला त्यांनी वाहून घेतल्याने ते आजारी असायचे. त्यांना 'शुगर'ही होती. अचानकपणे वयाच्या ६५व्या म्हणजेच ६ डिसेंबर १९५६ रोजी रात्री झोपेतच डॉ. आंबेडकरांचे महापरिनिर्वाण झाले. दिल्ली येथील २६ अलिपूर रोड या स्थळाला डॉ. आंबेडकरांच्या जीवनात अत्यंत महत्त्वाचे स्थान असल्याने त्यांचा हा बंगला एक ऐतिहासिक स्मारक ठरला आहे. या स्थळांचा केंद्र सरकारने आणखी विकास करण्याचे ठरवले आहे. येथे जाण्यासाठी दिल्ली मेट्रो आहे.

महू - (डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जन्मस्थळ) # ४

डॉ. बाबासाहेबांचे वडील रामजी सपकाळ यांनी पुण्यात आपले शिक्षण पूर्ण केले. पंतोजी शाळेमध्ये ते होते. त्यांनी आपले शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर लष्करामध्ये शिक्षक म्हणून नोकरी करण्यास सुरुवात केली. नंतर शाळेत ते प्रधान शिक्षक झाले. त्यानंतर त्यांना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची जन्मभूमी असलेल्या महू येथे भव्य स्मारक उभारण्यात आले आहे.

स्मरण महामानवाचे

मुख्याध्यापक म्हणून पदोन्नती मिळाली. १४ वर्षे मुख्याध्यापकाचे काम सांभाळल्याने त्यांना सैन्यात मेजर (सुभेदार) म्हणून बढती मिळाली. नंतर ते महू इथे नोकरीनिमित्त वास्तव्यास होते. कारण महूला (MHOW) मिलीटरी हेडक्वार्टर्स ऑफ वॉर म्हणून ओळखले जाई. तेथेच डॉ. बाबासाहेबांचा जन्म १४ एप्रिल १८९१ मध्ये झाला.

म्हणून बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जन्मस्थळाला म्हणजे 'महू'ला खूप महत्त्व प्राप्त झाले आहे. महू इथे लाखो पर्यटक दरवर्षी भेट देऊन बाबासाहेबांच्या जन्मस्थळाला वंदन करीत असतात. महू येथे बाबासाहेबांच्या जन्मस्थळावर शासनाने यथोचित स्मारक उभे केले आहे. हे स्मारक चैतन्याचा एक झरा आहे. मध्यप्रदेशची राजधानी भोपाळ येथून दोन ते तीन तासांच्या अंतरावर व इंदौर येथून २० किलोमीटरच्या अंतरावर महू आहे. आता महूचे नामांतर 'आंबेडकर नगर' असे करण्यात आले आहे.

आंबडवे # ५

रत्नागिरी जिल्ह्यातील आंबडवे

डॉ. बाबासाहेबांच्या जीवनातील संस्मरणीय स्थळ म्हणजे रत्नागिरी जिल्ह्यातील मंडणगड तालुक्यातील आंबडवे हे गाव होय. अतिशय कमी लोकवस्ती असलेले हे बाबासाहेबांच्या पूर्वजांचे गाव. इथे सपकाळ कुटुंबीय वास्तव्य करून राहतात. आंबडवे हे डॉ. बाबासाहेबांचे गाव त्यांच्या आडनावामुळे आणि त्यांच्या मूळगावामुळे जगाच्या नकाशावर प्रसिद्ध आहे. आता हे गाव खा. अमर साबळे यांनी दत्त घेऊन या त्यांच्या मूळ गावाचा विकास हाती घेतला आहे. आंबडवे रत्नागिरी जिल्ह्यातील मंडणगड या तालुक्याच्या ठिकाणापासून १७ किलोमीटर अंतरावर आहे. डॉ. आंबेडकरांशी संबंधित या पाचही स्थळांना 'पंचतीर्थे' म्हणून घोषित करून या स्थळांचा विकास करण्याचा सरकारने जो संकल्प केला आहे. तो अत्यंत स्तुत्य आणि अभिनंदनीय आहे.

कृषी विकासाला गतिमान चालना

यंदाचा राज्याचा अर्थसंकल्प हा शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्यासाठी कृषी क्षेत्रात आवश्यक असणाऱ्या भरीव गुंतवणुकीची तरतूद करणारा असून तो राज्याच्या प्रगतिशीलतेबरोबरच शाश्वत कृषी विकासाला चालना देणारा आहे.

कृषिक्षेत्राचा शाश्वत विकास

राज्यातील कृषी क्षेत्र हे मदत व पुनर्वसनाकडून गुंतवणुकीकडे नेण्याच्या आमच्या धोरणाचे यंदाचा अर्थसंकल्प हा प्रतीक आहे. कृषिक्षेत्राच्या शाश्वत विकासासाठी राज्य शासनाने जलयुक्त शिवार, मागेल त्याला शेततळे, सिंचन विहिरी, विमा योजना आणि कृषी विजयपंजांना जोडणी यासारख्या राबवलेल्या प्रभावी उपाययोजनांमुळे यंदाच्या सर्वेक्षणात अनेक वर्षांच्या नकारात्मक वाढीनंतर सकारात्मक वाढ दिसून आली आहे. त्यामुळेच कृषी विकासाचा दर दोन आकड्यांपर्यंत पोहोचला आहे.

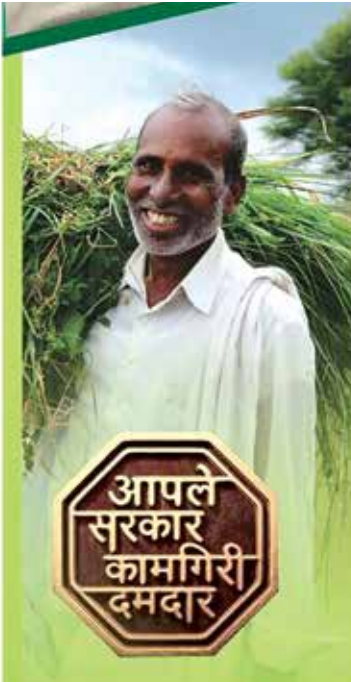
यंदाच्या अर्थसंकल्पात ग्रामविकास आणि दारिद्र्यनिर्मूलनासाठी ठोस उपाययोजना करण्यासह युवक, महिला, आदिवासी तसेच वंचित-उपेक्षित घटकांच्या विकासावर भर देण्यात आला आहे. गेल्या दोन वर्षात

देवेन्द्र फडणवीस
मुख्यमंत्री

दोन लाख घरांच्या निर्मितीची कामे सुरू करण्यात आली आहेत. विद्यमान सरकार स्थापन होण्यापूर्वी वीस वर्षात बांधली गेली नाहीत एवढी शौचालये दोन वर्षात बांधण्यात आली आहेत. परकीय गुंतवणुकीसाठी महाराष्ट्र हे देशातील सर्वाधिक पसंतीचे राज्य ठरले असून मोठ्या संख्येने येणारे गुंतवणूकदार हे आमच्या धोरण आणि कार्यक्रमांवर विश्वास दाखवत आहेत. कृषी व कृषी आधारित योजनांना पुढे नेण्यासाठी भरीव आर्थिक तरतूद करण्यात आली आहे. थकीत शेतकऱ्यांना दिलासा देतानाच नियमितपणे कर्ज भरणाऱ्या शेतकऱ्यांचाही आम्ही त्यात विचार करित आहोत.

मराठवाड्याच्या विकासासाठी कृषणा प्रकल्पातून पाणी देण्यासाठी विशेष बाब म्हणून हा प्रकल्प राज्यपालांच्या सूत्राबाहेर ठेवण्याची विनंती राज्यपाल महोदयांना करण्यात आली आहे. हा प्रकल्प येत्या चार वर्षात पूर्ण करण्यात येणार असून त्यासाठी २५० कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. या प्रकल्पामुळे मराठवाड्यातील प्राधान्याने उस्मानाबाद आणि बीड जिल्ह्यांना फायदा होणार आहे.

शेतकऱ्यांना कर्जमुक्त करण्याबरोबरच शेतीमध्ये दिर्घकालीन गुंतवणुकीवर भर देऊन उत्पादकता वाढविणार

३९ हजार कोटी भांडवली खर्चापैकी १९ हजार ४३४ कोटी रु कृषी व संलग्न क्षेत्रावर खर्च. शेतीसाठीचा आतापर्यंतचा विक्रमी खर्च

पीक विम्यासाठी २ हजार कोटी, नैसर्गिक आपत्तीसाठी ८ हजार कोटी तर कृषी समृद्धीसाठी १५०० कोटी खर्च

दुष्काळ निवारणासाठी ८ हजार कोटी रुपये थेट शेतकऱ्यांच्या खात्यात जमा

कर्जमाफीच्या रकमेइतकाच ३० हजार ५०० कोटी रुपये शेतकऱ्यांसाठी खर्च

शेतकरी हाच केंद्रबिंदू

'शेतकरी हाच माझ्या अर्थसंकल्पाचा केंद्रबिंदू आहे. शेती क्षेत्रातील गुंतवणूक वाढवताना शेतकऱ्यांना विविध पायाभूत सुविधा देऊन त्यांना सक्षम करण्याची प्रक्रिया या अर्थसंकल्पातून मी अधिक वेगवान केली आहे' असे सांगत वित्त व नियोजन मंत्री सुधीर मुनगंटीवार यांनी राज्याच्या २०१७-१८ च्या अर्थसंकल्पाचे विश्लेषण अधिक आशयघन पद्धतीने लोकराज्यला दिलेल्या विशेष मुलाखतीत समजावून सांगितले.

वित्त व नियोजन मंत्री सुधीर मुनगंटीवार आणि वित्त व नियोजन राज्यमंत्री दीपक केसरकर यंदाच्या अर्थसंकल्पावर शेवटचा हात फिरवताना.

अर्थसंकल्प सादर करायचा असेल तर साधारणतः १३२ बैठका घ्याव्या लागतात. मी स्वतः विभागस्तरावर जाऊन सर्वांच्या बैठका घेतल्या आहेत. त्यातून आपल्याला निश्चित गरजांचा अंदाज येतो. उदाहरणच सांगायचे झाले तर मी जेव्हा औरंगाबादला गेलो तेव्हा तिथे कर्करोग संशोधनाची मागणी करण्यात आली. त्यासाठी मी १२६ कोटी रुपये दिले. अशाच अनेक गरजा विविध बैठकांमधून स्पष्ट झाल्या. मग ती सिटीरकॅन यंत्रणेची गरज असेल, रुग्णालयाची बांधणी असेल किंवा अन्य काही या सर्व गरजांचा प्राधान्यक्रम ठरवत त्यासाठी निधी दिला.

शेतकरी जगाचा पोशिंदा आहे, त्याला सहानुभूती दाखवणारा मी कोण? आज शेतकऱ्यांना दया नको तर विकासाच्या संधी हव्या आहेत. त्या कशा? तर त्यांच्या शेतीला शाश्वत पाणी, वीज, उत्तम बी-बियाणे, पाणंद रस्ते, तंत्रज्ञानाची जोड, शेत रस्ते, ग्राम रस्ते, वीज कनेक्शन, विहिरी, शेततळी अशा पायाभूत सुविधांची गरज आहे. शेतीमधील गुंतवणूक वाढवून शेतकऱ्यांना अशी मदत करता आली तर एका बी पासून १०० ग्रॅम धान्य निर्माण करणारा माझा शेतकरी कधीच कर्जाच्या विळख्यात सापडणार नाही, असा मला विश्वास आहे. म्हणूनच या

अर्थसंकल्पातून शेतीमधील गुंतवणूक वाढवण्याला मी प्राधान्य दिले आहे.

शेतकऱ्यांच्या उत्पन्न दुपटीचा संकल्प

प्रधानमंत्र्यांनी २०२२ पर्यंत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याचा संकल्प केला. महाराष्ट्र हा नेहमीच देशासाठी पथदर्शी राहिला आहे. यातही महाराष्ट्राने पुढाकार घेत २०२१ पर्यंत राज्यातील शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याचा संकल्प केला.

कृषी आणि संलग्न क्षेत्रासाठी खूप महत्त्वाचे निर्णय या अर्थसंकल्पातून घेतले. जलसंपदा विभागास ८ हजार २३३ कोटी रुपयांचा भरीव निधी दिला. कृषी सिंचाई प्रकल्पात महाराष्ट्रातील २६ प्रकल्पांचा समावेश करण्यात आला आहे. यातून ८२ हजार ६०० हेक्टर सिंचन क्षमता महाराष्ट्रात निर्माण होईल. यासाठी २ हजार ८१२ कोटी रुपयांचा निधी दिला आहे. यातून आणखी ५ लाख ५६ हजार हेक्टरची अतिरिक्त सिंचन क्षमता निर्माण करू शकू. दुष्काळग्रस्त मराठवाड्याचा प्रश्न प्राधान्याने हाती घेतला आहे. जलयुक्त शिवार योजनेतून दरवर्षी ५ हजार गावे टंचाईमुक्त करण्याचा संकल्प आहे. या योजनेसाठी १२०० कोटी रुपयांचा निधी दिला आहे.

सिंचनाला प्राधान्य

विहिरी, मागेल त्याला शेततळी कार्यक्रम हाती घेतला आहे. यासाठी २२५ कोटी रुपये दिले आहेत. उसाला सूक्ष्म सिंचनाखाली आणण्याचा प्रयत्न आहे. यासाठी शेतकऱ्यांना सवलतीच्या दराने कर्ज देण्याची योजना अर्थसंकल्पात प्रस्तावित केली आहे.

कृषी पंपाच्या जोडण्याची गती वाढवली आहे. यासाठी तब्बल ९७९ कोटी रुपये उपलब्ध करून दिले आहेत. शेतकऱ्यांना व्याज सवलत तसेच पीक कर्जाची सुविधा देताना यावर्षी मी कोल्ड व्हॅन ही नवीन योजना अर्थसंकल्पात घोषित केली आहे.

प्रामाणिक हेतू आहे.

आव्हानांचा सामना

वित्तमंत्री म्हणून माझ्यासमोर अनेक आव्हाने आहेत. देशाच्या दरडोई उत्पन्नापेक्षा महाराष्ट्राचे दरडोई उत्पन्न जास्त असलं तरी भामरागडमधील एखाद्या शेतकऱ्याला झोपडीवर छताऐवजी जेव्हा गवत टाकावे लागते तेव्हा या प्रगतीचे योग्य मूल्यमापन कठीण होते असे मला वाटते. पण मी त्या दिशेने प्रयत्न मात्र, जरूर सुरू केले आहेत.

तुटीचा अर्थसंकल्प

करापासून मिळणारे उत्पन्न ही राज्याची खुप मोठी शक्ती आहे. परंतु जीएसटी (गुड्स सर्व्हिस टॅक्स - वस्तू सेवा कर) लागू झाल्यानंतर कर वाढवणे हा विषय आपल्या हातात राहणार नाही तो जीएसटी मंडळाच्या अखत्यारीत जाईल. मग काय करायचे? आपण नेहमी खर्चावर लक्ष ठेवतो. ४० टक्के खर्च झाला, ५० टक्के खर्च झाला पण उत्पन्नाच्या दुसऱ्या बाजूकडे नेहमी दुर्लक्ष करतो. कधी तीन महिन्यांनी तर कधी सहा महिन्यांनी उत्पन्नाचा आढावा घेतो. आता उत्पन्नवाढीशी संबंधित असणाऱ्या सर्व अधिकाऱ्यांनी एकत्र येऊन दर बुधवारी उत्पन्न वाढीचा नियमित आढावा घ्यायचा असे मी ठरवले आहे.

वित्तीय निर्देशांक

कोणत्या राज्याचे वित्तीय आरोग्य किती चांगले हे त्याचा वित्तीय

निर्देशांक पाहून ठरवले जाते.

देशाच्या स्थूल राज्य उत्पन्नात महाराष्ट्राचा हिस्सा १५ टक्के आहे. आपला देश जेव्हा जगामध्ये औद्योगिक

उत्पादनामध्ये ९ व्या क्रमांकावरून ६व्या क्रमांकावर आला असे केंद्रीय अर्थमंत्री अरुण जेटली यांनी अभिमानाने सांगितले. तेव्हा देशाच्या औद्योगिक विकासातले महाराष्ट्राचे योगदान महत्त्वाचे आहे हे सुद्धा स्पष्ट झाले. देशाच्या उद्योग क्षेत्रात महाराष्ट्राचा हिस्सा २०.५ टक्के आहे. महाराष्ट्रात औद्योगिक वातावरण उत्तम आहे. मला वाटते जीएसटीनंतरही आपल्या राज्याचे उत्पन्न वाढेल. जीएसटीमध्ये असलेल्या छोट्या मोठ्या सभऱ्या दूर करण्याचा प्रयत्न करतो आहोत.

या अर्थसंकल्प मांडणीची दोन वैशिष्ट्ये होती असे मी म्हणेन. एक जीएसटी १ जुलैपासून लागणार आहे आणि दुसरा प्लान आणि नॉनप्लान आम्ही एकत्र केलं, पण एकत्र करतानाही लोकांच्या मनात संदिग्धता राहू नये याची काळजी आम्ही घेतली. यावर्षी आम्ही ६२ हजार ८०० कोटी रुपयांची वार्षिक योजना निश्चित केली आहे, मागच्या वर्षीपेक्षा त्यात १० टक्क्यांपेक्षा अधिक वाढ केली आहे. यातून रोजगार, कृषी क्षेत्रातील पायाभूत सुविधा आणि राज्यातील पायाभूत सुविधा वाढवत आपला विकासदर वाढता ठेऊ शकू असा मला विश्वास आहे.

पण हे सगळे करत असताना अर्थमंत्री म्हणून माझ्यासमोर काही आव्हाने आहेत. राज्याला भूकमुक्त, विषमतामूक्त करताना रोजगारयुक्त

करायचे असेल तर विकासाची गती आणखी वाढवण्याची गरज आहे, पाऊले आणखी योग्य दिशेने पडण्याची गरज आहे.

लिजच्या जमिनीचा अभ्यास

खरेतर महसूल मला वाढवायचा आहे. सरकारकडे मोठ्या प्रमाणावर जमिनी आहेत. जमिनी विकायची आवश्यकता नाही पण या जमिनीचा टीडीआर, एफएस आय याचा विचार करून, लीजच्या जमिनीचा अभ्यास करून काही निर्णय नव्याने घेण्याची निश्चित गरज आहे. विविध योजनांच्या लाभाभ्यासांना वस्तू स्वरूपात दिली जाणारी मदत आता थेट त्याच्या बँक खात्यात जमा करण्याचा निर्णय केला आहे. साधारणतः या ६२ वस्तू आहेत, यातून राज्याची मोठी बचत होऊ शकेल, असे मला वाटते. केंद्रीय योजनांमधून राज्याला अधिकाधिक निधी कसा मिळेल यासाठी मी प्रयत्नशील आहे.

शब्दांकन : डॉ. सुरेखा म. मुळे
विभागीय संपर्क अधिकारी

युवाशक्तीला चालना

शेतकऱ्यांप्रमाणेच महाराष्ट्राची खरी शक्ती ही युवा वर्ग आहे. या युवाशक्तीला चालना देण्याच्या दृष्टीनेही मी अनेक निर्णय घेतले. असे असले तरी त्याची अंमलबजावणी चांगली होणे गरजेचे आहे. यासाठी नियोजन विभागात मी सनियंत्रण कक्ष सुरू करण्याची घोषणा केली आहे. यातून तरुणांना योग्य संधी निर्माण करून देणे, तरुणांच्या मनातील संदिग्धता दूर करणे, बँकांना योग्य लोकांना वित्त पुरवठा करण्यासाठी

कौशल्ययुक्त तरुणाई राज्यात निर्माण करून देणे हे काम हाती घेतले जाईल. महिलांचे संरक्षण हेदेखील महाराष्ट्रासमोरचे एक आव्हान आहे. यासाठी राज्य महिला आयोग सक्षम करण्याचा निर्णय केला आहे. राज्यात महिला बचतगटांची संख्या आपण वाढवणार आहोत. आदिवासी, अल्पसंख्याक आणि समाजातील दुर्बल घटकाचा विकास साधताना राज्यातील

पायाभूत सुविधांच्या विकासाला गती देणार आहोत. यासाठी महाइन्फ्रा ही पायाभूत सुविधा निधी उभा करणारी एक विशेष हेतुवहन यंत्रणा विकसित करत आहोत.

दिशा समृद्ध महाराष्ट्राची...

२०१७-१८च्या अर्थसंकल्पात महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. या अर्थसंकल्पात विकासाचा समतोल साधण्यासोबतच ग्रामीण तसेच नागरी भागातील दर्जेदार पायाभूत सुविधा निर्मितीकडे विशेष लक्ष पुरवण्यात आले आहे. कृषिक्षेत्राच्या विकासावर भर देतानाच उत्पादकता कशी वाढेल, यावर भर देण्यात आला आहे. समाजातील दुर्बल घटकांच्या विकासासाठी भरीव तरतूद करण्यात आली आहे. या अर्थसंकल्पाने समृद्ध महाराष्ट्राची दिशा स्वयंस्पष्टपणे अधोरेखित केली आहे.

नागपूर, भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली आणि वर्धा या जिल्ह्यांसाठी तसेच राज्यात कृषिपंपाचा उर्वरित प्रादेशिक अनुशेष दूर करण्याकरिता पायाभूत सुविधा आराखडा दोनसाठी ९७९ कोटी १० लाख रुपयांचा निधी अर्थसंकल्पात प्रस्तावित करण्यात आला आहे.

नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प

डॉ. पंजाबराव देशमुख व्याज सवलत योजनेसाठी १२५ कोटी ६४ लाख, गटशेतीच्या माध्यमातून कृषी क्षेत्राची उत्पादकता वाढविण्याच्या पथदर्शी प्रकल्पासाठी २०० कोटी रुपये, मराठवाड्यातील ४ हजार गावे व विदर्भातील १ हजार गावे दुष्काळापासून संरक्षित करण्यासाठी जागतिक बँकेच्या अर्थसाहाय्याने ४ हजार कोटी रुपयांचा नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्पही राज्यात राबवण्यात येणार आहे.

कृषी व संलग्न क्षेत्रासाठी भरीव तरतूद

प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजनेतर्गत महाराष्ट्रातील २६ प्रकल्पांचा समावेश करण्यात आला आहे यातून ८२ हजार ६०० हेक्टर सिंचनक्षमता निर्माण होईल.

कृष्णा-मराठवाडा प्रकल्पाचा पहिला टप्पा

मराठवाड्यातील अवर्षण प्रवण उरमानाबाद आणि बीड जिल्ह्यास वरदान ठरणाऱ्या कृष्णा-मराठवाडा प्रकल्पाचा ७ अब्ज घन फूट पाणी वाटपाचा पहिला टप्पा आगामी ४ वर्षात पूर्ण करण्यात येईल.

कृषिपंपाचा अनुशेष

कृषिपंप जोडणी व विद्युत पायाभूत सुविधा अंतर्गत पूर्व विदर्भातील

कोल्ड व्हॅन

राज्यात १० ठिकाणी ग्री मारकेट उभारणे, संत शिरोमणी सावता माळी आठवडे बाजाराची व्याप्ती वाढवण्याचे काम शासनाने हाती घेतले आहे. शेतमालाची वाहतूक सुकर व्हावी यासाठी कोल्ड व्हॅन देण्याची नवी योजना राबवण्यात येईल. सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी, रायगड, ठाणे, पालघर जिल्ह्यांमध्ये काजू लागवड तसेच प्रक्रिया कार्यक्रम राबवण्यात येईल. कृषी क्षेत्राला चालना देण्यासाठी यवतमाळ, नाशिक व सांगली जिल्ह्यातील पेठ येथे शासकीय कृषी महाविद्यालय स्थापन करण्यात येईल.

युवा, कौशल्य विकास व रोजगार

■ प्रमोद महाजन कौशल्य व उद्योक्ता विकास कार्यक्रमांतर्गत १ लाख २२ हजार युवकांना प्रशिक्षण देण्यात येणार आहे. यासाठी १

जलयुक्त शिवारसाठी १२०० कोटी रुपये

जलयुक्त शिवार हा राज्य

शासनाचा महत्वाकांक्षी कार्यक्रम असून

याद्वारे दुष्काळावर कायमस्वरूपी उपाययोजना करण्यात येत आहेत.

लोकसहभागातून या योजनेत २४६ कोटी रुपयांची कामे करण्यात आली

आहेत. या अभियानासाठी केंद्र शासन तसेच जिल्हा वार्षिक योजनेच्या

माध्यमातूनही निधी उपलब्ध करून दिला जाणार आहे. इस्त्रायली

तंत्रज्ञानाचा वापर करून यवतमाळ आणि वर्धा येथे सूक्ष्म सिंचनासाठी

१०० कोटी रुपये देताना ऊस पिकाखालील क्षेत्र सूक्ष्म सिंचनाखाली यावे

या हेतूने शेतकऱ्यांना सूक्ष्म सिंचनासाठी सवलतीच्या दराने कर्ज उपलब्ध

करून देण्याची योजना प्रस्तावित आहे.

हजार १७० प्रशिक्षण संस्थांची सूची तयार करण्यात आली आहे.

- या अभियानांतर्गत ३५ उद्योग समूहांबरोबर करार करण्यात आले असून त्यापैकी २८ करार कार्यान्वित झाले आहेत. पुढील तीन वर्षात ७ लाख उमेदवारांना कौशल्य प्रशिक्षण देण्यात येईल.
- ग्रामीण भागात घरकूल बांधकामास कुशल गवंडी उपलब्ध होण्यासाठी १० हजार गवंडी कारागिरांना प्रशिक्षण देण्याचे काम सुरू.
- केंद्रीय ग्रामीण कौशल्य योजनेतर्गत पुढील वित्तीय वर्षात २१ हजार ५९७ लाभार्थींना प्रशिक्षणाचे नियोजन.
- महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी योजनेसाठी सन २०१७-१८ मध्ये २ हजार ८०० कोटी रुपयांची तरतूद.
- राज्यातील ३०२ तालुक्यांमध्ये सार्वजनिक खासगी भागीदारीतून सघन कुकूट विकास गटाची स्थापना.
- राज्यात ३४९ फिरते पशुवैद्यकीय चिकित्सालये.
- पारंपरिक मेंढी पालन करणाऱ्या लाभार्थ्यांना ७५ टक्के अनुदानावर मेंढी गटाचे वाटप.
- समुद्रकिनारी असलेल्या कांदळवन क्षेत्रात खेकडा, ऑईस्टर, मुसल्स, इ.चे उत्पादन व पर्यटनाच्या माध्यमातून उपजीविकेस चालना देण्यासाठी कांदळवन सहव्यवस्थापन समितीद्वारे रोजगार निर्मिती.
- तामिळनाडूच्या धर्तीवर सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात खेकडा उपजकेंद्र. कोळंबी बीज उत्पादनाच्या माध्यमातून कोळंबी उत्पादनात वाढ करण्याचा कार्यक्रम.
- राज्यातील बांबू विकासासाठी महाराष्ट्र राज्य बांबू प्रवर्तन ही बहुविध हितसंबंधी यंत्रणा स्थापित करण्याचे प्रस्तावित

- असंघटित कामगारांसाठी सामाजिक सुरक्षा मंडळ स्थापन करणार.
- रोजगार निर्मिती व कौशल्य विकासाच्या सर्व योजनांचे समन्वयन देखरेख व नियंत्रण व्हावे, यासाठी नियोजन विभागाच्या अखत्यारीत नियंत्रण कक्ष.
- चंद्रपूर येथे सैनिक शाळा सुरू करण्यासाठी २०० कोटी रुपये.
- मानव विकास निर्देशांकात सामील असलेल्या १२५ पैकी २५ तालुक्यात रोजगार निर्मितीची विशेष योजना. १०० कोटी रुपयांचा निधी.

पायाभूत सुविधा व दळणवळण

- वाढवण जि. पालघर येथे देशातील पहिले कॉर्पोरेट मेजर पोर्ट उभारण्याचा निर्णय.
- रस्ते विकासासाठी ७ हजार कोटी रुपयांची भरीव तरतूद.
- हायब्रीड न्युईटीमध्ये ३० हजार कोटी रुपये इतक्या अंदाजित किमतीची १९५ कामे अर्थसंकल्पित असून येत्या वित्तीय वर्षात ३ हजार ५०० कोटी रुपयांची वित्तीय तरतूद. यामध्ये १० हजार कि.मी लांब रस्त्यांची कामे २ वर्षात पूर्ण होतील.
- केंद्रीय मार्ग निधी अंतर्गत तीन वर्षात ५ हजार २९३ कोटी ७६ लाख रुपयांची कामे मंजूर.
- मागील दोन वर्षात राष्ट्रीय महामार्गाची लांबी १० हजार ८३३ कि.मी ने वाढली.
- मुख्यमंत्री ग्राम सडक योजनेतर्गत ४ हजार ७०० कि.मी लांबीच्या रस्त्यांची कामे प्रगतिपथावर. त्यासाठी अर्थसंकल्पात १ हजार ६३० कोटी रुपयांचा निधी.
- रेल्वे प्रकल्पांच्या जलद अंमलबजावणीसाठी रेल्वे मंत्रालयासोबत भागीदारीतून महाराष्ट्र लोहमार्ग पायाभूत सुविधा विकास कंपनीची स्थापना. त्यासाठी ५० कोटी रुपयांचा निधी.
- अहमदनगर-बीड-परळी वैजनाथ, वर्धा-यवतमाळ-नांदेड, वडसा-देसाईगंज- गडचिरोली या ३ रेल्वे प्रकल्पांसाठी १५० कोटी रुपयांचा निधी.

आरोग्य

- नागरी भागात आरोग्य व पर्यावरण कार्यक्रम राबवण्यासाठी १ हजार ६०५ कोटी रुपयांचा निधी
- औरंगाबाद येथील कर्करोग रुग्णालयाचे राज्यस्तरीय कर्करोग संशोधन संस्थेत श्रेणीवर्धन. १२६ कोटी रुपयांचा निधी
- सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या निवडक ३१ रुग्णालयांमध्ये सिटी स्कॅन मशिन
- महात्मा जोतिबा फुले जन आरोग्य योजनेसाठी अर्थसंकल्पात १ हजार ३१६ कोटी रुपये

- राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान कार्यक्रमासाठी १ हजार ५४९ कोटी रुपयांचा निधी
- राष्ट्रीय शहरी आरोग्य अभियान राज्यातील ५० हजारापेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या शहरात राबवणार. २११ कोटी रुपयांची तरतूद.
- रुग्णालयांच्या बांधकामासाठी ५५९ कोटी ३० लाख रुपयांची तरतूद
- माकडताप रोग निदान आणि उपचार प्रशिक्षण-संशोधनासाठी सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात प्रयोगशाळा

- जयगड-डिगणी व दिधी- रोहा रेल्वे प्रकल्पामध्ये राज्य शासनाची मेरिटार्डम बोर्डाच्या माध्यमातून समभाग गुंतवणूक
- सागरमाला कार्यक्रमांतर्गत ८ जेटीच्या बांधकामाकरिता केंद्र शासनाकडून सुमारे १८ कोटी रुपयांचा निधी.
- शिर्डी येथील विमानतळाबरोबर कराड, अमरावती, सोलापूर आणि चंद्रपूर येथील विमानतळांचा विकास. ५० कोटी रुपयांची तरतूद.
- नागपूर मिहान प्रकल्पासाठी १०० कोटी रुपयांची तरतूद.
- नियोजित सौर ऊर्जा प्रकल्पासाठी ५२५ कोटी रुपयांची तरतूद. पहिल्या टप्प्यात ७५० मेगा वॉटचा सौर ऊर्जा प्रकल्प नियोजित
- मागास भागात उद्योग उभारण्यास प्रोत्साहन देण्याच्या योजनेसाठी २ हजार ६५० कोटी रुपयांची भरीव तरतूद.
- नागरी भागात मूलभूत सुविधांचा विकास करण्यासाठी १ हजार ८७० रुपयांची तरतूद.

पाणीपुरवठा व स्वच्छता

- मार्च २०१८ अखेरपर्यंत संपूर्ण महाराष्ट्र हागणदारीमुक्त करण्याचे नियोजन. पाणीपुरवठा व स्वच्छतेच्या योजनांसाठी ५४५ कोटी ६६ लाख रुपयांचा निधी.
- मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रमासाठी ३०० कोटी रुपयांची तरतूद. ५०० नवीन पाणीपुरवठा योजनांना मान्यता देण्याचे नियोजन.
- जलस्वराज्य -२ कार्यक्रमांसाठी २०० कोटी रुपयांचा निधी
- मराठवाड्यात वॉटरग्रीड उभारण्याच्या कामाची पूर्व व्यवहार्यता तपासून पाहणार. त्यासाठी १५ कोटी रुपये.

पर्यावरण आणि वने

- राज्यातील १२ जिल्हातील ५० माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शाळांमध्ये पर्यावरण सेवा.
- डॉ. श्यामाप्रसाद मुखर्जी जन वन विकास योजनेची व्याप्ती वाढवून वन्य प्राण्यांमुळे पिकाचे होणारे नुकसान टाळण्यासाठी चेन लिंक फेन्सिंग योजनेची अंमलबजावणी. वनालगतच्या १०० टक्के कुटुंबांना गॅस पुरवठा.
- चंद्रपूर वन अकादमी संकुल परिसरात नैसर्गिक आपत्ती व्यवस्थापन प्रशिक्षण व प्रत्यक्ष कृतिदल केंद्राची स्थापना
- व्याघ्र प्रकल्प तसेच संरक्षित वन क्षेत्रातील निसर्ग पर्यटनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी ८० कोटी रुपयांचा निधी

सामाजिक क्षेत्रे

- अनुसूचित जाती उपयोजनेसाठी ७ हजार २३१ कोटी रुपयांचा निधी.
- चंद्रपूर येथील दीक्षा भूमीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भवन बांधणार.
- अनुसूचित जमातींच्या विविध कल्याणकारी कार्यक्रमासाठी आदिवासी उपयोजनेतर्गत ६ हजार ७५४ कोटी रुपयांची तरतूद
- अल्पसंख्याकबहुल नागरी आणि ग्रामीण क्षेत्रात मूलभूत पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देऊन नागरिकांच्या जीवनमानात सुधारणा करण्यासाठी १२५ कोटी रुपयांचा निधी. विविध कल्याणकारी योजनांसाठी ३३२ कोटी रुपयांची तरतूद प्रस्तावित.
- येत्या वित्तीय वर्षात ५५ हजार ११८ महिला स्वयंसहाय्यता समूह स्थापन करणार त्यासाठी १३३.८४ कोटी

रुपयांचा निधी.

- संजय गांधी योजनेतर्गत वृद्धा, विधवा आणि निराधारांना अर्थसाहाय्य करण्यासाठी १ हजार ८८४ कोटी रुपयांची तरतूद.
- अंगणवाडीतील बालकांच्या पोषण आहार कार्यक्रमासाठी ३१० .५७ कोटी रुपयांचा निधी.
- न्यायालयांच्या सक्षमीकरणासाठी ६७९.५३ कोटी रुपयांचा निधी.
- राज्यातील जमीनीचे ९५ लाख ७५ हजार मोजणी नकाशे आणि सुमारे ४ कोटी ८० लाख पॉलीगॉन्सचे डिजीटायझेशन करण्याचा शासनाचा निर्णय.

पर्यटन व सांस्कृतिक कार्य

- सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील पर्यटन विकासाला चालना देण्यासाठी तिल्लारी पाणी पुरवठा योजना कार्यान्वित करणार- १०० कोटी रुपयांचा निधी.
- श्री क्षेत्र माहूरगड, ज्योतिबाचा डोंगर, किल्ले सिंधुदुर्ग, लोणार सरोवराचा विकास
- २६६ कोटी ५३ लाख रुपयांचा सेवाग्राम विकास आराखडा प्रस्तावित. येत्या वर्षात ९३ कोटी रुपयांचा निधी.

मूल्यवर्धित करसवलत

- शेतकऱ्यांना रास्त व किफायतशीर भाव देता यावा याकरिता सन २०१६-१७चा ऊस खरेदी कर माफ. सन २०१५-१६ च्या ऊस खरेदी करमाफीसाठीची साखर निर्यात अट काढण्यात आली.
- जीवनावश्यक वस्तू जसे तांदूळ, गहू, डाळी व त्यांचे पीठ तसेच हळद, मिरची, चिंच, गूळ, नारळ, धणे, मेथी, पापड, ओला खजूर

यांचेवरील करमाफी सुरू ठेवणार. आमसुलास नव्याने करमाफी.

- सोलापुरी चादर व टॉवेलवरील करमाफी सुरू ठेवणार.
- शेततळ्याकरिताचे जीओ मेमब्रेनवरील कर ६ टक्क्यावरून ० टक्के
- शेत जमिनीची उत्पादकता तपासण्याकरिता सॉईल टेस्टिंग किटवरील विक्रीकराचा दर १३.५ टक्क्यांवरून शून्य टक्के.
- दुधातील भेसळ तपासण्याकरिता मिल्क टेस्टिंग किटवरील विक्रीकराचा दर १३.५ टक्क्यांवरून शून्य टक्के.
- रिजनल कनेक्टिव्हिटी स्कीम अंतर्गत शहरांच्या विमान वाहतूकीस इंधनाचा करदर ५ टक्क्यांवरून १ टक्के.
- कॅशलेस व्यवहाराकरिता कार्ड स्वाईप मशिनवरील कर १३.५ वरून शून्य टक्के.
- गॅस व विद्युत दाहिनीवरील कराचा दर १३.५ टक्क्यांवरून शून्य टक्के.

जीएसटी

- जीएसटी अंमलबजावणीकरिता राज्याची पूर्ण तयारी.
- जीएसटी अंतर्गत सन २०१५-१६च्या कर जमा महसुलावर वार्षिक १४ टक्के वाढीवर आधारित नुकसानभरपाई मिळणार.
- जीएसटी अंतर्गत मुंबईच्या जकात व स्थानिक संस्था कराची नुकसानभरपाई मिळणार.

- टीम लोकराज्य

नगरविकास

- स्मार्टसिटी अभियानांतर्गत महाराष्ट्रातील १० संभाव्य स्मार्ट शहरांपैकी पहिल्या फेरीत ७ शहरांची निवड होणारे महाराष्ट्र हे देशातील एकमेव राज्य. अर्थसंकल्पात केंद्र आणि राज्याचा हिस्सा मिळून १हजार ६०० कोटी रुपयांचा निधी.
- अटल मिशन फॉर रिज्युवनेशन अँड अर्बन ट्रान्सफॉर्मेशन (अमृत) योजनेचा राज्यातील ४४ शहरे व ७६ टक्के नागरी लोकसंख्येला लाभ. १८७० कोटी रुपयांचा निधी प्रस्तावित.
- महाराष्ट्र सुवर्णजयंती नगरोत्थान महाअभियानासाठी ११०० कोटी रुपयांचा निधी
- मुंबई-पुणे तसेच नागपूर मेट्रो प्रकल्पांसाठी ७१० कोटी रुपयांचा निधी प्रस्तावित
- मुंबई महानगर क्षेत्रात मुंबई शिवडी, न्हावाशेवा, नवी मुंबई विमानतळ, नवी मुंबई मेट्रो, किनारी द्रुतगती मार्ग हे विविध प्रकल्प लवकर पूर्ण करण्यासाठी शासन प्रयत्नशील.

थोर समाजसुधारक व पुरोगामी संत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा जन्म ३० एप्रिल १९०९ रोजी अमरावती जिल्ह्यातील यावली या गावी झाला. आपली जयंती अखिल भारतीय श्रीगुरुदेव सेवा मंडळाच्या कार्यकर्त्यांनी साजरी करू नये. त्यांनी सेवकांना सांगितले की, 'माझा जन्मदिवस साजरा करणे म्हणजे माझे मरण चिंतणेच होय, मी माझ्या कार्याच्या प्रसन्नतेसाठी ग्रामदेवता निवडली आहे. ग्रामस्थांच्या वेदनांचे संवेदन मी प्रत्यक्षात रात्रंदिवस अनुभवत आहे. अशा माझ्या ग्रामदेवतेला मी सेवेचे फुल वाहिलेले आहे. मंदिरात आता देव राहिला नसून तो घराघरांतून, झोपड्याझोपड्यांतून काय घडत आहे हे पाहण्यासाठी निघाला आहे. याच विशाल भावनेने, विधायक कार्यरूपात 'ग्रामजयंती' साजरी करावी हेच तत्त्वज्ञान सर्वांच्या गळी उतरवावे व गावागावासी जागवावे.'

भूषण तुझे ग्रामनाथा...

राष्ट्रसंताच्या संकल्पनेनुसार भंडारा येथे ३० एप्रिल १९६१ रोजी 'ग्रामजयंती' साजरी करण्यात आली होती. ३० एप्रिल २०१७ रोजी ५६ वी 'ग्रामजयंती' मोठ्या उत्साहात गुरुकुंज आश्रम येथे साजरी करण्यात येईल.

ग्रामसुधारणेचा मुलमंत्र।

सज्जनांनी व्हावे एकत्र।

संघटना हेचि शक्तीचे सूत्र।

ग्रामराज्य निर्माण करी ॥- ग्रामगीता

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी आपल्या ग्रामगीता ग्रंथातून ग्रामविकासाचे सूत्रबद्ध असे विवेचन केले. भारत देश हा खेड्यांचा देश खेड्यांतील माणसांवर लक्ष केंद्रित करून त्याचा सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक व मानसिक विकास झाला पाहिजे यावर राष्ट्रसंतांचा कटाक्ष होता. त्यासाठी ग्रामसुधारणेचा ध्यास राष्ट्रसंतांनी घेतला. नुसते भाषण व उपदेश करून भागणार नाही हे हेरून त्यांनी भंडारा जिल्ह्यातील आमगावला भारतातील पहिले आदर्श गाव करून दाखवले त्या गावाला पाहण्यासाठी भारताचे तत्कालीन प्रधानमंत्री लालबहादूर शास्त्री, राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्र प्रसाद, समाजवादी नेते राम मनोहर लोहिया, जयप्रकाश नारायण आले होते. आजच्या स्वच्छ भारत, निर्मल गाव, आदर्श गाव आदी संकल्पना सरकारने त्यांच्याच संकल्पनेवरून घेतल्या असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. त्याचाच परिपाक म्हणून महाराष्ट्र शासनाने राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज स्वच्छ ग्राम स्पर्धा असे अभियान राबवले होते.

ग्रामविकासाची संकल्पना

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी ग्रामविकासासाठी पथदर्शी ठरणारा व मानवी जीवनाचे कल्याण करणारा 'ग्रामगीता' हा ग्रंथ लिहिला. ग्रामविकासाची संकल्पना विशद

करताना गावातील सज्जन लोकांनी एकत्र येऊन काम केले पाहिजे, अशी अपेक्षा त्यांनी व्यक्त केली. शेतकऱ्यांना त्यांनी ग्रामनाथाची उपमा देऊन ग्रामगीता शेतकऱ्यांना अर्पण केली. आपले लेखन शेतकऱ्यांना अर्पण करणारे राष्ट्रसंत एकमेव आहे. राष्ट्रसंत अर्पण पत्रिकेत लिहितात

सर्व ग्रामासि सुखी करावे।

अन्न-वस्त्र पात्रादि द्यावे।

परी स्वतःदुःखचि भोगावे।

भूषण तुझे ग्रामनाथा।।

तुझ्या श्रमास प्रतिष्ठा मिळो।

सकळांचे लक्ष तुझ्याकडे वळो।

मानवतेचे तेज झळझळो।

विश्वामाजी या योगे।।

म्हणोनि तुजचि करितो।

अर्पण तू विश्वाचे अधिष्ठान।

तुझेचि व्हावे आधी उत्थान।

विश्वामाजी म्हणोनिया।। - ग्रामगीता

वरील अर्पणपत्रिकेतील ओळीतून राष्ट्रसंताची जगाचा पोशिदा शेतकरी याबद्दलची तळमळ दिसून येईल.

देशाच्या सर्वांगीण विकासात ग्राम आणि कृषी संस्कृतीचा महत्त्वाचा वाटा आहे. ७० टक्के लोक खेड्यात राहतात. म्हणून खेड्याचा विकास हाच देशाचा विकास होय, अशी राष्ट्रसंत यांची भूमिका आहे. राष्ट्रसंत ग्रामगीतेत म्हणतात-

गाव हा विश्वाचा नकाशा।

गावावरून देशाची परीक्षा।

गावचि भंगता अवदशा।

येईल देशा।।- ग्रामगीता

ग्रामसमृद्धीकरिता ग्रामविकास

म्हणूनच राष्ट्रसंतांनी ग्रामसुधारणेवर भर दिला. ग्रामसमृद्धीकरिता ग्रामविकास महत्त्वाचा आहे. ग्रामविकासाचा मूलमंत्र देणाऱ्या ग्रामगीतेत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी

॥ प्रार्थना ॥

गुरुदेव! ऐसी हो दया, जग का अंधेरा दूर हो ।
सद्धर्म-सूरज की प्रभा से, दम्भ सारे चूर हो ॥
अध्यात्म औ विज्ञान के, संयोग से सब हो सुखी ।
सहयोग-समता से यहीं, सृष्टी करें हम स्वर्ग की ॥

मिट जाय हिंसाचार सब, मानव बने सबके ही दिल ।
हिंसा पशूवत कर्म है, यह कह सकें सब साथ मिल ॥
ऐसा अनुग्रह हो सभी घर-घर मे साधूसन्त का ।
तब शान्ति होगी विश्व में, तुकड्या कहे पथ अन्त का ॥

ग्रामविकासाकरिता ग्रामजीवनात श्रम, भांडवल, उत्पादन, पूरक उद्योग, बचत, बेकारी, स्वावलंबन, गोपालन व जीवनकला व जीवनशिक्षण इत्यादी घटकांचा समावेश केला आहे. याद्वारेच ग्रामविकास शक्य होईल अशी भूमिका राष्ट्रसंताची आहे.

धन हे गरीबांचे रक्त।

समजोनी वागोत श्रीमंत।

श्रम ही गावाची दौलत।

म्हणोनि व्हावा मान तिचा॥

- ग्रामगीता

राष्ट्रसंत म्हणतात श्रम हा ग्रामविकासाचा महत्त्वाचा आधार आहे. ग्रामसमृद्धीच्या केंद्रस्थानी असणाऱ्या माणसाने श्रमसंस्कृतीचा आदर केला, जोपासली तरच श्रमाला प्रतिष्ठा प्राप्त होईल. माणूस श्रमाशिवाय जगू लागला तर श्रमाला महत्त्व राहणार नाही. भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात एकीकडे प्रंचड कच्चा माल तर दुसरीकडे बेकारी, रिकामे हात उपलब्ध आहे. या दोन्हीचा समन्वय श्रमाच्या माध्यमाने झाला तर देश समृद्ध झाल्याशिवाय राहणार नाही आणि हे तोपर्यंत घडणार नाही. जोपर्यंत आपणा श्रमाला प्रतिष्ठा देणार नाही.

ग्रामगीतेतील १३ व्या अध्यायात शेतकऱ्यांना श्रीमंतीचा मार्ग सुचविताना म्हणतात-

कच्चा माल मातीच्या भावे।

तो पक्का होताच चौपटीने घ्यावे ।

मग ग्रामजन कैसे सुखी व्हावे।

पिकवोनि उपाशी॥ - ग्रामगीता

शेतीतून निर्माण होणाऱ्या कच्च्या मालाला सोन्याचा भाव आहे. याची जाण खेड्यातील माणसाला नाही. त्यामुळे तो मातीमोल किंमतीला शहरात विकतो त्यावर सहजसाधी प्रक्रिया करून त्याचा भाव चौपटीने करून कारखानदार त्याच मालाचे वितरण खेड्यात करतो, यामुळेच खेड्यातील माणूस मागे राहतो. पिकवलेला माल व विपणनाचे कौशल्य खेडूत अथवा शेतकऱ्यांनी जाणल्यास आपले गाव तो स्वयंपूर्ण बनवू शकतो.

उत्तम बुद्धी कौशल्य ज्ञान।

शक्तिसामर्थ्य इकडे नियोजून।

गावी वाढवावे स्वालंबन।

आळस झाडून सर्वांचा॥ - ग्रामगीता

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी ग्रामगीतेत आदर्श ग्रामाची निर्मिती करण्यासाठी स्वावलंबन संकल्पना मांडली

आहे. माणसाला नियमित कष्टाची सवय लागली तर त्या श्रमाचा नियमित मोबदला मिळत जाईल व त्यातून माणूस आर्थिकदृष्ट्या संपन्न होईल. यासाठी माझ्या वाट्याला जे -जे काम येईल, ते मी अतिशय श्रद्धेने करीन यातूनच माझ्या जीवनाला उन्नत करण्याचा प्रयत्न करीन, असे खेड्यातील प्रत्येक माणसाला वाटले पाहिजे, राष्ट्रसंतांची हीच तळमळ आपल्याला त्यांच्या साहित्यात व कृतीत पाहायला मिळते. श्रमप्रतिष्ठेने माणूस स्वावलंबी होतो व स्वावलंबनाने त्याचा आत्मविश्वास वाढीस लागतो. स्वावलंबन हे एकमेकांच्या सहकार्यातून वाढीस लागते. माणसाचा उदरनिर्वाहाचा प्रश्न केव्हाच सुटल्यामुळे तो कुणावरही अवलंबून राहत नाही. खेड्यातील माणसाची शक्ती आणि युक्ती एकत्र येऊन तो कार्यप्रवण झाला तर संपूर्ण खेडे स्वावलंबी होण्यास वेळ लागणार नाही, असा राष्ट्रसंतांचा ठाम विश्वास आहे.

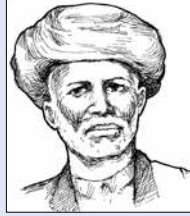
- डॉ. राजाराम बोथे

अध्यात्म विभाग प्रमख, अखिल भारतीय श्रीगुरुदेव सेवा मंडळ, गुरुकुंज आश्रम ता. तिवसा, जि. अमरावती
संपर्क : ०९४२२९२९२३

येथे कर माझे जुळती...

महात्मा जोतिबा फुले

महाराष्ट्रातील समाज सुधारकांच्या पहिल्या पिढीतील श्रेष्ठ समाजसुधारक म्हणून ओळख असणारे जोतिबा फुले यांचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ रोजी पुणे येथे झाला. गोविंदराव शेटिबा

फुले आणि चिमणाबाई या दांपत्याचे जोतीराव हे दुसरे अपत्य. मूळचे गोन्हे हे उपनाव बदलून फुलांच्या धंद्यामुळे फुले हे नाव पडले. जोतिबा फुले यांनी बौद्धिक शिक्षणाबरोबरच शरीरशिक्षणही घेतले. लहूजीबुवा मांग यांच्याकडून दांडपट्टा शिकले, मल्लविद्या संपादन केली. शिक्षण पुरे केल्यावर त्यांचा विवाह सातारा जिल्ह्यातील नायगाव येथील खंडोजी नेवसे-पाटील यांची कन्या सावित्री हिच्याशी झाला. सावित्रीबाईंचे शिक्षण जोतिबा फुले यांनीच पुरे केले. त्या स्वयंस्फूर्तीने जोतीरावांच्या समाजसुधारणेच्या आणि लोकशिक्षणाच्या कार्यात सहभागी झाल्या.

अमेरिकन राज्यक्रांतीच्या इतिहासाची त्यांच्या मनावर खोल छाप पडली. द राइट्स ऑफ मॅन या टॉमस पेन याच्या ग्रंथाची त्यांनी अनेक पारायणे केली; मानवी समतेचा आणि स्वातंत्र्याचा ध्येयवाद आत्मसात केला.

विद्येविना मती गेली। मतीविना निती गेली।।

नितीविना गती गेली। गतीविना वित्त गेले।।

वित्ताविना शूद्र खचले।

इतके अनर्थ एका अविद्येने केले।।

त्यांनी हा निष्कर्ष शेतकऱ्यांचा आसूड मध्ये प्रारंभी सांगितला आहे. त्यांनी मुलींसाठी पुणे येथे १८४८ मध्ये शाळा स्थापन केली. सावित्रीबाई यांनी याच शाळेत अध्यापनाचे कार्य सुरू केले. अस्पृश्यांसाठी शाळा तसेच बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली. जोतिबा फुलेंनी पुढे जो यशवंत नावाचा मुलगा दत्तक म्हणून घेतला तो काशीबाई नावाच्या ब्राह्मण विधवेचा मुलगा होता. विधवांच्या केशवपनाची चाल बंद व्हावी म्हणून

त्यांनी चळवळ उभी केली व त्याकरिता न्हाव्यांचा संपही घडवून आणला. अस्पृश्यांच्या पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न ही एक अत्यंत गंभीर अशी कायमची समस्या लक्षात घेऊन आपल्या वाड्यातील पाण्याचा हौद त्यांनी अस्पृश्यांसाठी खुला केला. त्यांचा मृत्यू २८ नोव्हेंबर १८९० रोजी झाला.

सत्यशोधक समाजाची स्थापना १८७३ मध्ये फुले यांनी केली. फुले यांनी मौलिक आणि प्रासंगिक असे दोन्ही प्रकारचे लेखन करून पुस्तके आणि पुस्तिका प्रसिद्ध केल्या. ब्राह्मणांचे कसब, गुलामगिरी, सत्सार, शेतकऱ्यांचा आसूड, सार्वजनिक सत्यधर्म, इशारा आदी पुस्तके त्यांनी लिहिली.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

भारतीय घटनेचे शिल्पकार भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म १४ एप्रिल १८९१ रोजी महू (मध्य प्रदेश) येथे झाला. त्यांचे वडील रामजी हे लष्कराच्या सेवेत होते,

त्यांच्या आईचे नाव भीमाबाई. डॉ. बाबासाहेब १९०७ मध्ये मॅट्रिक उत्तीर्ण झाले. 'प्राचीन भारतातील व्यापार' या विषयात एम.ए ही पदवी त्यांनी प्राप्त केली. 'भारताच्या राष्ट्रीय नफ्याचा वाटा : एक ऐतिहासिक पृथक्करणत्मक परिशीलन' या प्रबंधाबद्दल कोलंबिया विद्यापीठाने त्यांना पीएच. डी पदवी बहाल केली. 'रुपयाचा प्रश्न' या विषयावर लंडन विद्यापीठाने डी.एस्.सी. ही अर्थशास्त्रातील पदवी त्यांना प्रदान केली. डॉ.आंबेडकर १९२३ मध्ये बॅरिस्टरची परीक्षा पास झाले. १९२० पासून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीचा प्रारंभ होतो. त्यांनी दलित आणि उपेक्षितांना राष्ट्रीय प्रवाहात आणण्यासाठी अथक परिश्रम घेतले.

२० व २१ मार्च १९२० रोजी कागल जहागिरीतील माणगाव येथे आप्पासाहेब पाटील यांच्या मदतीने परिषद भरवली होती, त्याचे अध्यक्ष डॉ.आंबेडकर

राष्ट्रपुरुष, थोर व्यक्ती यांचे कार्य सर्वांना प्रेरणा देणारे असते. त्यांच्या स्मरणार्थ त्यांची जयंती साजरी करून त्यांना अभिवादन करणे आणि त्यांनी केलेल्या सामाजिक कार्याचा उल्लेख करणे असे अभिप्रेत असते. म्हणून शासकीय/ निमशासकीय स्तरावर अशा राष्ट्रपुरुषांची जयंती अथवा राष्ट्रीय दिनांचे कार्यक्रम साजरे केले जातात. ११ एप्रिल रोजी महात्मा जोतिबा फुले, १४ एप्रिल रोजी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, २८ एप्रिल रोजी महात्मा बसवेश्वर जयंती साजरी करण्यात येते.

होते. १९२० ते २३ या काळात 'मूकनायक' या पाक्षिकाच्या माध्यमातून अस्पृश्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. त्यांनी २० जुलै १९२४ रोजी 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' स्थापन केली. या सभेचे ब्रीदवाक्य 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' असे होते. अस्पृश्यांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी १९ व २० मार्च १९२७ रोजी महाड येथे सभेचे अधिवेशन घेऊन येथील चवदार तळ्यावर जाऊन पाणी प्राशन केले. महाड येथे २५ व २६ डिसेंबर १९२७ रोजी सत्याग्रह परिषदेचे आयोजन केले. डॉ. आंबेडकर यांनी 'डिप्रेसड क्लासेस एज्युकेशन सोसायटीची' स्थापना केली. १९४५ मध्ये मुंबई येथे 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची' स्थापना केली. या संस्थेमार्फत मुंबई येथे 'सिद्धार्थ' तर औरंगाबाद येथे 'मिलिंद कॉलेज' सुरू केले. डॉ. आंबेडकर बंगाल विधिमंडळातून घटना समितीवर निवडून आले. मसुदा समितीचे अध्यक्षपद त्यांना दिले गेले. घटनेचा मसुदा तयार करण्याचे कार्य त्यांनी अत्यंत परिश्रमपूर्वक केले, म्हणून 'भारतीय घटनेचे शिल्पकार' अशा शब्दात त्यांचा गौरव केला जातो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी लाखो अनुयायांसह नागपूर येथे बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली. ६ डिसेंबर १९५६ रोजी डॉ. आंबेडकरांचे महापरिनिर्वाण झाले. विविध क्षेत्रातील त्यांच्या मौलिक कार्यामुळे भारत सरकारकडून 'भारतरत्न' या सर्वोच्च नागरी पुरस्काराने त्यांना गौरवण्यात आले.

महात्मा बसवेश्वर

वीरशैव धर्माचे पुनरुज्जीवन करणारी एक महान विभूती. कर्नाटक ही त्यांची कर्मभूमी. धर्म, समाज, तत्त्वज्ञान, वाङ्मय, राजकारण इ.

स्मारकांसाठी निधी

महाराष्ट्राचे मानबिंदू असणाऱ्या थोर व्यक्तींच्या स्मृती जागृत ठेवण्यासाठी विविध स्मारके उभारण्यात येणार आहेत. त्यामध्ये मुंबईलगतच्या अरबी समुद्रात छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे स्मारक, कोल्हापूर येथे राजश्री शाहू महाराज स्मारक, इंदू मिल दादर, मुंबई येथील भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्मारक आणि श्रद्धेय बाळासाहेब ठाकरे यांचे महापौर बंगल्यामधील स्मारक या विविध स्मारकांसाठी २०० कोटी रुपये इतका निधी २०१७-१८च्या अर्थसंकल्पात प्रस्तावित करण्यात आला आहे. आवश्यकतेनुसार हा निधी उपलब्ध करून दिला जाईल.

अरबी समुद्रात होणाऱ्या भव्य शिवस्मारकाचे संकल्प चित्र.

क्षेत्रांत त्यांनी केलेले कार्य क्रांतिकारक स्वरूपाचे आहे. त्यांचा जन्म वैशाखातील अक्षय्यतृतीयेला झाल्याचे मानले जाते. दरवर्षी त्याच दिवशी बसवजयंती साजरी केली जाते. त्यांच्या आईचे नाव मादलांबिके व वडिलांचे मादिराज.

पारंपरिक भारतीय समाजातील वर्णजातिमूलक उच्चनीचता व विषमता यांची प्रखर जाणीव बसवेश्वरांना झाली होती. म्हणूनच त्यांनी

चातुर्वर्ण्याला आव्हान देऊन सर्व मानवांना समान मानले. परिणामतः त्यांच्याभोवती सर्व वर्णातील व जातीतील अनुयायी जमा झाले. आंतरजातीय रोटीव्यवहार व बेटीव्यवहार करण्यास त्यांनी प्रोत्साहन दिले. त्यांनी बालविवाहाला विरोध केला तसेच विधवांच्या पुनर्विवाहाला मान्यता दिली. सर्व मानव समान आहेत, याचा अर्थ स्त्री व पुरुष हेही समान आहेत, असे त्यांचे मत होते.

त्यांच्या अनुभवमंडपातील चर्चेत पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियाही भाग घेत. शारीरिक श्रम वा व्यवसाय हाच स्वर्ग (कैलास) आहे, अशी घोषणा करणारा 'कायकवे कैलास' हा बसवेश्वरांनी मांडलेला एक महान सिद्धांत आहे. आपले विचार सर्वसामान्य लोकांपर्यंत पोहोचावेत म्हणून त्यांनी संस्कृतऐवजी कन्नड भाषेतून उपदेश केला.

(संदर्भ- महाराष्ट्राचा इतिहास इयत्ता ११ वी, मराठी विश्वकोश)

संकलन- गजानन पाटील

इंदू मिल येथे भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे भव्य स्मारक महाराष्ट्र शासनाच्या वतीने उभारण्यात येणार आहे. या स्मारकाचे भूमीपूजन प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी यांनी ११ ऑक्टोबर २०१५ रोजी केले. या वेळी त्यांनी या स्मारकाच्या नियोजित प्रतिकृतीची पाहणी केली. या वेळी मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस, सामाजिक न्यायमंत्री राजकुमार बडोले आणि इतर मान्यवर उपस्थित होते.

राज्याच्या सर्वांगीण विकासाला प्राधान्य

सुमारे २० वर्षांपूर्वी मुख्य सचिव कार्यालयात सुमित मल्लिक यांची सहसचिव पदावर नियुक्ती झाली होती. वीस वर्षांनंतर आता त्याच कार्यालयात श्री. मल्लिक यांनी मुख्य सचिवपदाची सूत्रे हातात घेतली. राज्याच्या प्रशासनात विविध पदांवर काम केलेल्या श्री. मल्लिक यांना दांडगा अनुभव आहे. मुख्य सचिव पदाचा कार्यभार स्वीकारल्या नंतर श्री. मल्लिक यांच्याशी लोकराज्य टीमने संवाद साधला. राज्याच्या विविध कल्याणकारी योजनांविषयी त्यांचे मनोगत..

सुमित मल्लिक
मुख्य सचिव

महाराष्ट्राच्या प्रशासनाची कार्यक्षम अशी ओळख राहिली आहे. देशात कायमच अग्रस्थानी राहिलेल्या राज्याच्या प्रशासनाच्या सर्वोच्चपदी माझी नियुक्ती झाली ही माझ्यासाठी अभिमानाची गोष्ट आहे. राज्य प्रशासनाचा नावलौकिक कायम राहावा, यासाठी अधिकारी कर्मचाऱ्यांनी अधिक कठोर मेहनत आणि टीम म्हणून काम करावे. सामान्य नागरिकांना गतिमान आणि लोकाभिमुख प्रशासनाचा अनुभव येण्यासाठी माहितीचा अधिकार, सेवा, हक्क, कायदा यांच्या माध्यमातून प्रशासनात पारदर्शकता आणण्यासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहेत. राज्याच्या उद्योग, कृषी, आरोग्य, पायाभूत सुविधा, सामाजिक क्षेत्र, पर्यटन, रोजगार निर्मिती, शिक्षण अशा विविध क्षेत्रांमध्ये नेत्रदीपक कामगिरी करण्यासाठी प्रशासन सज्ज आहे.

औद्योगिकीकरणावर भर

राज्याची आर्थिक स्थिती अधिक उंचावण्यासाठी औद्योगिकीकरणावर भर देण्यात येत आहे. त्यामुळे रोजगारातदेखील वाढ होण्यास मदत होणार आहे. 'ईज ऑफ डुईंग' विझनेसमुळे उद्योगांच्या उभारणीला चालना मिळत आहे. देशातील सर्वाधिक थेट परकीय गुंतवणूक महाराष्ट्रात होत आहे. अन्य राज्यांची तुलना करता गेल्या सहा महिन्यांमध्ये देशात जवळी थेट परकीय गुंतवणूक झाली, त्याच्या ५० टक्के गुंतवणूक महाराष्ट्रात झाली आहे. ही राज्यासाठी गौरवास्पद बाब आहे. औद्योगिकीकरणाचा वेग वाढवण्याबरोबरच त्यासाठी कुशल मनुष्यबळाची आवश्यकता आहे. प्रशिक्षित मनुष्यबळ युद्धपातळीवर निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहेत.

मुंबई ही देशाची आर्थिक राजधानी म्हणून

ओळखली जाते. या महानगरीतील दळणवळणाच्या सोयी अधिक गतिमान आणि दर्जेदार करण्यावर भर दिला जात आहे. विविध पायाभूत सुविधांचे प्रकल्प केंद्र शासनाच्या मंजूरीने सुरू असून विहित कालमर्यादेत हे प्रकल्प पूर्ण करण्याचा आमचा प्रयत्न असणार आहे. मुंबई ट्रान्स हार्बर लिंक, मेट्रो, कोस्टल रोड, नवी मुंबई विमानतळ यासारखे प्रकल्प केंद्र शासनाच्या मदतीने पूर्ण करण्यात येत आहेत.

दर्जेदार शिक्षण

प्राथमिक शिक्षणाचा दर्जा अधिक उंचावण्यावर माझा भर आहे. शिक्षण हे गुणवत्तापूर्ण आणि दर्जेदार होण्यासाठी विशिष्ट कार्यक्रम हाती घेण्यात येणार आहे. सामाजिक क्षेत्रांमध्ये अधिक काम होण्यासाठी शिक्षण क्षेत्राची मदत घेतली जाईल. महाविद्यालयीन शिक्षण दर्जेदार मिळण्यासाठी राज्यातील विद्यापीठे, महाविद्यालये देशभरातील टॉप १०० रॅकिंगमध्ये येण्यासाठी प्रयत्न करण्यात येतील. सामाजिक न्याय, आदिवासी विकास विभागातील गरजू त्यांच्या हक्कांपासून वंचित राहता कामा नये, यासाठी ऑनलाइन पद्धत आणि आधार क्रमांकाच्या साहाय्याने पात्र लाभार्थ्यांच्या थेट बँक खात्यात अनुदान जमा करण्यासाठी प्रयत्न केले जातील.

राज्याच्या कृषी क्षेत्राचा विकास झाला पाहिजे. बदलत्या हवामानात शाश्वत शेतीवर लक्ष केंद्रित करण्याची गरज आहे. कृषी क्षेत्रात गुंतवणूक वाढून उत्पादनदेखील वाढले पाहिजे. त्यासाठी नवीन पीक पद्धतीचा देखील अवलंब करण्याची गरज आहे. फलोत्पादन, फुलशेती,

शेती प्रक्रिया उद्योगांचे जाळे विस्तारण्याची गरज आहे. विकसित देशांमध्ये शेतकऱ्यांची भावी पिढी ही औद्योगिक किंवा सेवा क्षेत्रात आणण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. त्याच पद्धतीनुसार राज्यातही शेतकऱ्यांच्या भावी पिढीला या सेवा क्षेत्रामध्ये आणण्याची आवश्यकता आहे.

पायाभूत सुविधा

राज्यात नागरीकरण झपाट्याने वाढत आहे. ४५ टक्के शहरी क्षेत्र असून या भागाला मूलभूत सुविधा पुरवण्यासाठी तसेच शहरीकरणाचा

दर्जा विस्तारण्यासाठी या भागात पायाभूत सुविधा निर्माण केल्या जात आहेत. स्मार्ट सिटी, अमृत अभियानाच्या माध्यमातून रस्ते, सांडपाणी, घनकचरा व्यवस्थापन, दळणवळणाच्या सोयी दर्जेदार करण्यात येत आहेत. मुंबईसारख्या ठिकाणी परवडणाऱ्या घरांची संख्या वाढवण्याची गरज आहे.

राज्याला समुद्रकिनारे, गडकिल्ले, व्याघ्र प्रकल्प, धार्मिक, सामाजिक, वन्यजीव, लेण्या अशा विविध प्रकाराच्या पर्यटन स्थळांची देणगी मिळाली आहे. त्याच्या माध्यमातून पर्यटनाला चालना मिळण्याबरोबरच रोजगाराच्या संधीदेखील निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे. देशांतर्गत तसेच विदेशी पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी कार्यक्रम हाती घेणे गरजेचे आहे. आरोग्याच्या क्षेत्रात यूनोने घालून दिलेल्या उद्दिष्टानुसार कार्यक्रम हाती घेण्यात येत आहेत. गेल्या काही वर्षात राज्यातील बालमृत्यू आणि मातामृत्यू दरात घट झाली आहे. सामान्यांना आरोग्य सेवा वेळेवर मिळावी यासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहेत. नक्षली भागात पोलिसांना आधुनिक शस्त्रसामग्री आणि पूरक असे पाठबळ उपलब्ध करून देण्याबरोबरच या भागाचा आर्थिक विकास होणेदेखील तितकेच महत्त्वाचे आहे.

शब्दांकन : अजय जाधव
विभागीय संपर्क अधिकारी

नेत्रदीपक कारकिर्द

१३ मार्च १९५८ रोजी जन्मलेले श्री. मल्लिक हे मुळचे कोलकाता येथील आहेत. उत्तम प्रशासकीय अधिकारी अशी ओळख असलेले श्री. मल्लिक हे संवेदनशील लेखक, कादंबरीकार म्हणून सुपरिचित आहेत. लेखनाचा छंद असलेले श्री. मल्लिक यांनी इतिहास या विषयामधून पदवी प्राप्त केली. त्यानंतर जगप्रसिद्ध वेल्स विद्यापीठातून त्यांनी अर्थशास्त्र आणि विकासात्मक अभ्यास या विषयाचे पदव्युत्तर शिक्षण घेतले. बॅंगलुरु येथील इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट मधून व्यवस्थापन विषयातील पदव्युत्तर पदविकाही संपादन केली.

१९८२ मध्ये ते भारतीय प्रशासन सेवेत दाखल झाले. १९८३ मध्ये नागपूर येथे सहायक जिल्हाधिकारी म्हणून त्यांच्या प्रशासकीय कारकिर्दीला सुरुवात झाली. त्यानंतर सहायक जिल्हाधिकारी गडचिरोली, अतिरिक्त जिल्हाधिकारी नागपूर, महाराष्ट्र हातमाग मंडळाचे व्यवस्थापकीय संचालक, त्यानंतर १९८७ मध्ये सिंधुदूर्ग जिल्हा परिषदेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणून त्यांची नियुक्ती झाली. १९८९ मध्ये मुंबई येथे अतिरिक्त जिल्हाधिकारी (यूएलसी) म्हणून त्यांनी काम पाहिले. १९९१ मध्ये त्यांची सांगली जिल्हाचे जिल्हाधिकारी म्हणून नियुक्ती करण्यात आली. १९९४ मध्ये महसूल व वन विभागात उपसचिव (भूकंप मदत) म्हणून नियुक्ती झाली. १९९६ मध्ये मुख्य सचिव कार्यालयात सहसचिव म्हणून त्यांनी काम पाहिले.

१९९८ मध्ये महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळाचे व्यवस्थापकीय संचालक म्हणून त्यांनी कामकाज पाहिले. त्यानंतर त्यांची अमरावती विभागीय आयुक्त म्हणून नियुक्ती करण्यात आली. २००२ मध्ये महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी, २००३ मध्ये राज्यपालांचे सचिव, २००५ मध्ये महाराष्ट्र चित्रपट, नाटक, आणि सांस्कृतिक विकास महामंडळाचे व्यवस्थापकीय संचालक, त्यानंतर शालेय शिक्षण विभागाचे सचिव, सामाजिक न्याय व विशेष साहाय्य विभागाचे सचिव, सामान्य प्रशासन विभागाचे सचिव, महिला आर्थिक विकास महामंडळाचे (माविम) व्यवस्थापकीय संचालक, २००९ मध्ये सामान्य प्रशासन विभागाचे प्रधान सचिव तथा मुख्य राजशिष्टाचार अधिकारी म्हणून त्यांची नियुक्ती झाली. सामान्य प्रशासन विभागात कार्यरत असताना त्यांच्याकडे विशेष चौकशी अधिकारी, परिवहन आणि उत्पादन शुल्क या पदांचा अतिरिक्त कार्यभार होता.

२०११ मध्ये काही काळ त्यांच्याकडे शालेय शिक्षण विभागाच्या प्रधान सचिवपदाचा कार्यभार होता. २०११ मध्ये राजशिष्टाचार विभागाचे प्रधान सचिव म्हणून त्यांच्याकडे पदभार सोपवण्यात आला. २०१३ मध्ये त्यांना अपर मुख्य सचिवपदी बढती देण्यात आली. मुख्य राजशिष्टाचार अधिकारी पदाबरोबर त्यांनी या काळात राज्य उत्पादन शुल्क व सार्वजनिक बांधकाम विभागाचे अतिरिक्त मुख्य सचिव म्हणूनही काम पाहिले.

ग्लोरी ऑफ आलापल्ली

गडचिरोली वनाच्छादित जिल्हा असल्याचं आपल्या सर्वांनाच माहीत आहे. या वनव्याप्त जिल्ह्याच्या पोटात एक अतिशय अनोखं अद्भुत अरण्या दडून आहे. भामरागड तालुक्यातील हेमलकसातील लोकबिरादरी प्रकल्पाकडे जाताना वाटेतच हे अद्भुत अरण्य बघता येतं. डॉ. प्रकाश आमटे यांनी हेमलकसात लावलेला लोकबिरादरी प्रकल्परूपी वृक्ष ज्याप्रमाणे सामाजिक क्षेत्रात भव्य झालाय अगदी तसेच भव्य, महाकाय वृक्ष या अरण्यात आहेत. अशा या निसर्गाची भव्यता अनुभवायची असेल तर मग चला आलापल्लीला...

आपण हेमलकसाला जाण्यासाठी चंद्रपूर किंवा नागपूरहून गडचिरोलीमार्गे येऊ शकतो. चंद्रपूरहून निघालात, तर गोंडपिपरीचं घनदाट जंगल दिसतं. गडचिरोलीवरून निघलात, तर चामोशीनंतर घनदाट रानाला सुरुवात होते. हे दोन्ही मार्ग आष्टीला पोहोचतात. आष्टीवरून अहेरीकडे जाताना आपल्या लक्षात यायला लागतं की, आपण आतापर्यंत ज्या जंगलातून आलो. त्यापेक्षा इथले वृक्ष बरेच मोठे आहेत. आतापर्यंत पाहिलेले साग, ऐन, बिजा, अर्जुन, तेंदुच्या त्याच प्रजातीचे वृक्ष आता उंचीने आणि जाडीने अधिकच मोठे दिसू लागतात. एरवी आपण बघत असलेल्या वृक्षांचे बाप किंवा आजोबा शोभतील असे अनेक वृक्ष आपलं लक्ष वेधून घेतात. पण, खरी गमंत तर, पुढेच आहे. या मार्गाने आलापल्लीपासून १६ किमी पुढे गेल्यावर आपल्याला सुखद आश्चर्याचा धक्का बसतो. कारण, इथले वृक्ष म्हणजे आपण आजवर पाहिलेल्या वृक्षांचे बाप, आजोबा नाही तर पणजोबा, खापरपणजोबा शोभावेत असे आहेत. म्हणजे एखाद्या शाळेत फिरताना नर्सरीची मुलं बघता बघता एकदम आपल्या पुढ्यात कॉलेजची उंच, धिप्पाड मुलं आलीत तर जे काही आश्चर्य वाटेल तेच आश्चर्य इथं आल्यावर होतं. तर हे अद्भुत अरण्य ओळखल जातं 'ग्लोरी ऑफ आलापल्ली' या नावानं...

वनवैभव

जवळपास सहा हेक्टरमध्ये पसरलेल्या या वनवैभवातील वृक्षांचे शेंडे बघताना तुमच्या डोक्यावरची टोपी हमखास पडेल. आलापल्लीपासून भामरागडकडे जाताना सुमारे १६ किमी अंतरावर मिरकल या गावाजवळ 'ग्लोरी ऑफ आलापल्ली' हे ठिकाण आहे. गडचिरोली जिल्ह्यातील सिरोंचा, आलापल्ली या भागातील सागवान उच्च प्रतीचा आणि जगप्रसिद्ध आहे. ब्रिटीश साम्राज्याची खरी ताकद त्यांचे आरमार अर्थात नौदल होते.

समुद्रमार्गेच येऊन त्यांनी आपला भारत देश काबीज केला. त्यांच्या या सुसज्ज आरमारातील जहाजांच्या बांधणीसाठी सागवानाचे लाकूड महत्त्वाचे होते. म्हणून त्याकाळात ब्रिटिशांनी आलापल्लीच्या निबिड अरण्यात लाकडांचा डेपो स्थापन केला. भलेमोठे सागवानाचे लाकूड वाहून नेण्यासाठी खास हत्ती आणले. कमलापूर येथे आजही ब्रिटिशांनी स्थापन केलेला एलिफंट कॅम्प अस्तित्वात आहे. आता हत्तीद्वारे सागवान वाहतूक बंद झाली असली तरी, काही हत्ती कमलापूर एलिफंट कॅम्पमध्ये आहेत. आलापल्लीच्या जंगलातील सागवानापासून इंग्लंडच्या राणीसाठी एक नक्षीदार पलंग तयार करण्यात आला होता, असं इथली जाणती मंडळी सांगतात.

राम-लक्ष्मण

आलापल्लीच्या जंगलात दोन खूप जुने सागवान वृक्ष होते. त्यांना लोक राम-लक्ष्मण म्हणायचे. १९६० च्या सुमारास आलापल्ली वनविभागाचे तत्कालीन उपवनसंरक्षक एस. एम. बुटा यांनीच या वृक्षांना ही नावे दिल्याचे

सांगितले जाते. आलापल्ली वनविभागातील तलवाडा या गावापासून दक्षिणेस ७ किमी अंतरावर हे दोन्ही वृक्ष होते. त्यापैकी एक 'राम' हा वृक्ष कोसळला. या महाकाय वृक्षाचे लाकूड चंद्रपूरातील बल्लारशा येथील वनविभागाच्या आगारात आजही बघायला मिळते.

आदिमयुगाचा भास

ग्लोरी ऑफ आलापल्लीमध्ये पाय ठेवताच तुम्हाला अनोख्या आदिमयुगात आल्यासारखे वाटते. असाधारण आकार आणि उंचीचे वृक्ष, त्यांना लपेटलेल्या विविध प्रजातीच्या वेळी, भरगच्च पर्णराजीतून ऐकू येणारे पाखरांचे आवाज, भरदुपारीसुद्धा सूर्याची किरण जमिनीपर्यंत न पोहोचू देणारी गच्च झाडी, जमिनीवर अंथरलेल्या फरशांवरून चालताना घनदाट झाडीच्या सांदी, कोपऱ्यातून निसटून अंगावर नक्षी कोरणारे काही उन्हाचे नाजूक कवडसे.... सारच एखाद्या परीकथेसारखे वाटते. ही वनसमृद्ध जागा १८६७ मध्येच काही ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी शोधली होती. १९५३ मध्ये तत्कालिन वनाधिकारी टी. मॅकडोनाल्ड व आर. बी. मुजुमदार यांच्या पुढाकाराने वनसंवर्धन आणि वनसंरक्षणाचे महत्त्व लक्षात घेऊन सुमारे सहा हेक्टर क्षेत्रावर हा वन भूखंड जतन करण्यात आला. या वन भूखंडाची समुद्रसपाटीपासून उंची ७५० फूट आहे. चॅम्पियन आणि सेठ यांनी भारतीय वनांची वर्गवारी केली आहे. त्यानुसार हा वन भूखंड ३ बी /सी १ (बी) या वर्गवारीमध्ये मोडतो. १९५३ मध्ये जेव्हा हा भूखंड निर्माण करण्यात आला. तेव्हा ९० सेमी वेडीवरील (वृक्षाचा बुंधा किंवा घेर) इमारती वृक्ष प्रजातीची नोंद करण्यात आली. त्यावेळेस या भूखंडात सागवान, ऐन, कळंब, मोहा, हलदू, तेंदू, शिसम, चिंच, कुसुम आदी प्रजातीचे ३४७ वृक्ष आढळून आले.

औषधी वनस्पती

या निबिड रानात अनेक वनौषधी आहेत. मी अनेकदा आमच्या वैद्य मंडळीसोबत या रानात भटकंती केली. माझे एक वैद्यमित्र नंदाजी चलाख यांनी इथे मला विरजणाचा वृक्ष दाखवला. याची पानं दुधात टाकली तर दूध विरजून त्याचं दही होतं. म्हणून त्याला विरजणाचा वृक्ष म्हणतात. ग्रामीण

भागात त्याला करसनी हे नाव आहे. शिवाय आम्ही भुईकोहळा ही वनस्पती पाहिली. नोनी या वृक्षाची स्थानिक प्रजाती दिसली. याच परिसरात आयुर्वेदात शक्तिवर्धक म्हणून प्रसिद्ध असलेली दुर्मीळ पांढरी मुसळी पाहिली. पावसाळ्यात एका भेटीत पाहिलं तेव्हा या मुसळीच्या मध्यभागातून दांडा वर येऊन त्याला चिमुकली पांढरी फुलं लागली होती.

परिचित / अपरिचित महाराष्ट्र

भव्य वैविध्यता

वनविभागाच्या संशोधन विभागांतर्गत १९९९-२००० मध्ये येथील सर्व वनस्पतीची मोजणी करण्यात आली. या मोजणीत ८१ खुरट्या वनस्पती, ३३ प्रजातीच्या ३७३७ वेळी, ३४ प्रजातीची २२७६० झुडपे व ११ प्रजातीच्या १६५३६९ गवती वनस्पती आढळल्या. जैवविविधता कायदा २००२ अंतर्गत महाराष्ट्रातील पहिले जैवविविधता वारसा स्थळ म्हणून ग्लोरी ऑफ आलापल्लीची नोंद घेण्याची सूचना जाहीर करण्यात आली आहे. इथे सर्वात मोठा घेर असलेला सागवान वृक्ष आहे. या महाकाय वृक्षाची वेडी तब्बल ५.४७ मीटर आहे. या वृक्षाला मिठी मारायला पाच-सहा जणांना हातात हात घेऊन रिंगण करावे लागते. पर्यटकांसाठी असे रिंगण करून हा वृक्ष कवेत घेण्याचा क्षण सर्वात अविस्मरणीय असतो. शिवाय येथे एक लंबू सागवान वृक्ष आहे. याची उंची तब्बल ३५ मीटर आहे. म्हणजे हा किती मजली इमारतीएवढा आहे याचा विचार तुम्ही करा. इथे एक महाकाय हलदु वृक्षसुद्धा आहे. याची वेडी आहे ३.४४ मीटर.

या अद्भूत रानात प्रत्येक भेटीत निराळीच जादू दिसते. जवळच मिरकाल नावाचा वनतलाव आहे. या तलावाच्या पाण्याचा रंग काहीसा तपकिरी, भगवा आहे. त्यावर उठणारे तरंग मनाला मोहिनी घालतात. शिवाय या परिसराच्या जवळ अनेक पर्यटनस्थळे आहेत. एखाद्या चित्रकाराने निसर्गचित्र रेखताना एखाद्या कोपऱ्यात गडद हिरव्या रंगाचे मनसोक्त फटकारे मारावेत तसे हे ग्लोरी ऑफ आलापल्ली आहे. निवांत, नीरव, निबिड अरण्याचा अनुभव घेण्यासाठी येथे एकदा पाऊल ठेवायलाच हवे.

- मिलिंद उमरे

वन्यजीव व जैवविविधता अभ्यासक

संपर्क: ०९४२३४२२३४८

एटीएसमधून सातबारा

शेतकऱ्यांना शेतीसह सर्वच कामांसाठी आपल्या शेतीच्या सातबारा उताऱ्याची नेहमीच आवश्यकता असते. परंतु वेळेवर तलाठी मिळत नाही आणि त्यासाठी लागणारा वेळ शेतकऱ्यांनाही परवडणारा नसतो. शेतकऱ्यांना जर महसूल कार्यालयात कुणाकडेही अर्ज अथवा विनवणी न करता सातबारा उपलब्ध होत असेल तर... ही केवळ कल्पना नाही तर ते सत्यात उतरवले आहे नागपूरचे जिल्हाधिकारी सचिन कुर्वे यांनी. त्यांच्या पुढाकाराने उभारण्यात आलेले सातबाराचे किऑक्स प्रशासन, शेतकऱ्यांचा मोठा वेळ वाचवत आहे. हा किऑक्स शेतकऱ्यांचा वेळ वाचवणारे आणि सातबारा देणारे एटीएस आहे.

नागपूरचे जिल्हाधिकारी सचिन कुर्वे यांनी शेतीचा सातबारा देणारी एटीएस मशीन ही संकल्पना प्रत्यक्षात राबवली आहे. अशा प्रकारची यंत्रणा बसवणारे नागपूर हे देशातील पहिले केंद्र ठरले आहे. सरळ आणि सोप्या पद्धतीने शेतकऱ्यांना संगणकीकृत सातबारा केवळ २० रुपयात उपलब्ध होत आहे. एटीएसमधून निघणारा सातबारा हा डिजिटल साइन केलेला असल्यामुळे कुणाकडेही साक्षात्कार करण्यासाठी जाण्याची आवश्यकता नसते. अशा प्रकारचे पहिले एटीएस किऑक्स मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी दत्तक घेतलेल्या फेदरी या गावात बसवण्यात आले आहे. दुसरे मशीन २६ जानेवारीला नागपूर ग्रामीण तहसील कार्यालयात बसवण्यात आले आहे.

तंत्रज्ञान केले विकसित

शेतकऱ्यांना आपल्या शेती संदर्भातील महत्त्वपूर्ण माहिती असलेला दस्तऐवज म्हणजे सातबारा. सातबाराशिवाय बँकेचे कर्ज मिळत नाही, तसेच शासनाच्या विविध योजनांचा लाभही मिळत नाही. मागे त्याला शेततळे असो वा खरीप पेरणीसाठी पीक कर्ज असो यासाठी सर्वप्रथम आवश्यक असते तो सातबारा. जिल्हाधिकारी सचिन कुर्वे यांनी शेतकऱ्यांना सातबारासाठी होणारा त्रास कमी करण्याचा निर्णय घेऊन स्वयंचलित पद्धतीने एखादी यंत्रणा विकसित करता येईल का याची चाचपणी केली. यासंदर्भात केलेल्या विविध प्रयत्नांमधून

एटीएस मशीनमधून तत्काळ सातबारा मिळवताना शेतकरी.

“मागेल त्याला शेततळे या योजनेसाठी प्रमाणित सातबाराची आवश्यकता होती. शेततळ्यासाठी अर्ज करण्याचा शेवटचा दिवस होता. गावात तलाठी कार्यालयात जाऊन सातबारा मिळण्यासाठी लागणारा वेळ पाहता थेट तहसील कार्यालयात येऊन सातबारा एटीएसमधून तत्काळ मिळवला. एटीएस किऑक्समुळे केवळ २० रुपयात तत्काळ प्रमाणित सातबारा मिळाल्याने माझा वेळ वाचला व मला वेळेत शेततळ्यासाठी अर्जही दाखल करता आला.”

– अजय भरत ठाकूर, शेतकरी
(सोनेगाव लोधी, ता.जि नागपूर)

शेतकऱ्यांना सहज आणि सुलभपणे एटीएसचा वापर करून अशी यंत्रणा विकसित करणे शक्य होऊ शकत असल्याचे त्यांना समजले. त्यानुसार यासाठी लागणारे तंत्रज्ञान त्यांनी फोर्बज टेक्नोसिस आणि एनआयसी यांच्याकडून तयार करून घेतले.

कार्यपद्धती

हा किऑक्स पूर्णपणे ऑनलाइन नेटद्वारे जोडण्यात आला आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांना अवघ्या पाच ते सात मिनिटात सातबाराची प्रत उपलब्ध होते. त्यासाठी आपण ज्याप्रमाणे एटीएस मशीनमध्ये डेबिट अथवा क्रेडिट कार्ड टाकतो. त्याचप्रमाणे शेतकऱ्यांना सातबारासाठी २० रुपयाची एक नोट अथवा १० रुपयाच्या दोन नोटा मशीनमध्ये टाकाव्या लागतात. १० रुपयांची दोन नाणीसुद्धा ही मशीन स्वीकारते. अशा प्रकारची सुविधा या मशीनमध्ये उपलब्ध आहे. पैसे स्वीकारल्यानंतर लगेचच पावतीसुद्धा देण्याची स्वयंचलित व्यवस्था आहे.

एटीएस सातबारा नाव असलेले हे यंत्र स्पर्श हे बटन दाबले की सुरू होते. त्यानंतर आपल्या शेतीचा, जमिनीचा गट क्रमांक अथवा सर्व्हे क्रमांक नमूद करावा. हे केल्यानंतर शोध हे बटन दाबावे. यंत्र संबंधित माहितीचा शोध घेण्यास सुरुवात करते. त्यानंतर थोड्या वेळात आपला सातबारा संगणकाच्या स्क्रिनवर दिसतो. तो योग्य

आहे असे वाटल्यास पुष्टी करा हे बटन दाबावे. हे बटन दाबल्यानंतर या सातबाराच्या किती प्रती हव्या आहेत हे विचारले जाईल. त्या प्रतींची संख्या नमूद करावी. प्रती प्रत फक्त २० रुपये खर्च येतो. तेवढी रक्कम शेजारील चौकटीत भरा. यानंतर स्क्रिनवर थोड्या वेळाने रोख जमा बटन येईल ते दाबावे. मशीनवरील सूचक हिरवे झाल्यानंतर प्रती प्रत २० रुपयांनुसार पैसे भरावे. हे पैसे भरल्यानंतर लगेच त्याची पावती मिळते. सातबाराची छपाई प्रक्रिया सुरू होते. थोड्याच वेळात शेतकऱ्याला मिळतो त्याचा करकरीत सातबारा.

सचिन कुर्वे
जिल्हाधिकारी, नागपूर

फेटरी गाव देशात पहिले

प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी यांनी तंत्रज्ञानाच्या आधारे देशाच्या सर्वांगीण विकासाचे स्वप्न पाहिले आहे. यासाठीच डिजिटल इंडिया हे अभियान सुरू करण्यात आले आहे. या अभियानाची फळे जमिनीशी नाळ असलेल्या शेतकऱ्याला देण्यासाठी अशा प्रकारच्या तंत्रज्ञानाचा सर्वात पहिला वापर महाराष्ट्रात व त्यातही स्वतः मुख्यमंत्र्यांनी दत्तक घेतलेल्या फेटरी गावात करण्यात आला. अशाप्रकारे ऑनलाइन सातबारा शेतकऱ्याला स्वतःच काढता येण्याची सोय संपूर्ण देशात केवळ फेटरी गावात आहे.

एरवी फेटरीतील या शेतकऱ्याला सातबारा हवा असल्यास तहसील कार्यालय अथवा नागपुरातील जिल्हाधिकारी

एटीएस मशीन

कार्यालयात फेऱ्या माराव्या लागत. त्यात संपूर्ण जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांची गर्दी होत असल्याने तासन्तास प्रतीक्षा करावी लागते. आता मात्र कसलीच प्रतीक्षा नाही की कसलाच त्रास नाही. घरबसल्या अगदी आपल्या गावातच शेतकऱ्याला स्वतःच्या जमिनीचा सातबारा पीडीएफ स्वरूपात तोदेखील तलाठी, तहसीलदार यांच्या स्वाक्षरीने सहज मिळतो. सध्या हे यंत्र प्रायोगिक तत्वावर फेटरीत बसवण्यात आले आहे. येत्या काळात संपूर्ण नागपूर जिल्हाच नाही, तर राज्यभर असे सातबारा किऑक्स अथवा एटीएस बसवण्यात येणार आहे.

– अनिल गडेकर
जिल्हा माहिती अधिकारी, नागपूर
संपर्क: ०९८९०१५७७८८

कोणती भाषा निवडावी ?

स्पर्धा परीक्षेत भाषेपेक्षा आपल्या योग्य, अचूक आणि माहितीपूर्ण उत्तराला अधिक महत्त्व दिले जाते. जर तुम्ही तुमच्या उत्तराची मांडणी उत्तम पद्धतीने केली तर तुम्हाला चांगले गुण मिळतात. ज्यांचा सुरुवातीपासून इंग्रजी भाषेतून लिखाणाचा सराव आहे, त्यांनी इंग्रजी भाषा निवडावी व ज्यांना मराठीतून उत्तरे लिहायची सवय आहे, त्यांनी मराठी भाषा निवडावी. अभ्यास साहित्य ज्या भाषेत अधिक उपलब्ध आहे ती भाषा निवडल्यास विद्यार्थ्यांना निश्चितच त्याचा फायदा होतो. मग ज्यांना इंग्रजी जमत नाही, ज्यांना इंग्रजीची भीती वाटते अशांनी न घाबरता मराठी भाषेत परीक्षा द्यावी.

स्पर्धा परीक्षा देणाऱ्या विद्यार्थ्यांना दोन प्रश्न नेहमी सतावतात. एक म्हणजे यूपीएससी का एमपीएससी व दुसरा म्हणजे परीक्षेचे माध्यम मराठी का इंग्रजी. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांचा ओढा एमपीएससी परीक्षेकडे अधिक आहे. त्यांना यूपीएससी ही परीक्षा खूप कठीण आहे, असे वाटत असते, त्यामुळे आपण ही परीक्षा उत्तीर्ण होणार नाही, असा न्यूनगंड त्यांच्यामध्ये तयार होतो. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना कुठल्या परीक्षेची तयारी करता असे विचारल्यास अधिकाधिक मुले एमपीएससी करतोय अशीच उत्तरे देतात. खरे तर, अलीकडे एमपीएससी व यूपीएससी या दोन्ही परीक्षांचा अभ्यासक्रम जवळजवळ सारखाच झाला आहे. त्यामुळे जर यूपीएससीची तयारी केली तर वेगळी एमपीएससी अथवा अन्य स्पर्धा परीक्षांची तयारी करण्याची गरज भासत नाही. पण हे बऱ्याचशा ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना अद्याप समजलेले नाही. मागचा इतिहास पाहिला असता, बरेच विद्यार्थी हे यूपीएससीचा अभ्यास करून तिथे यश न मिळाल्याने एमपीएससीमध्ये सहज उत्तीर्ण झाले आहेत. त्यामुळे विद्यार्थ्यांनी यूपीएससी हे ध्येय डोक्यासमोर ठेवून अभ्यास केला पाहिजे.

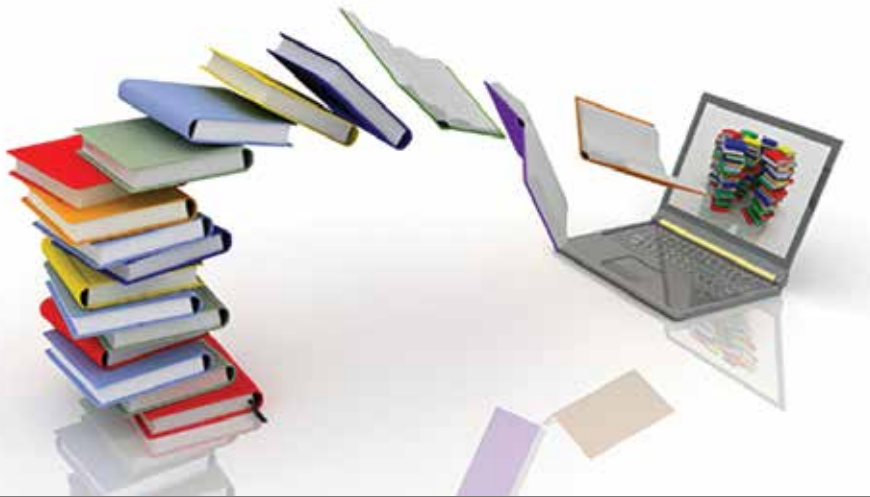
कोणते माध्यम निवडावे

बऱ्याच विद्यार्थ्यांना या एमपीएससी का यूपीएससी या प्रश्नाबरोबरच परीक्षेसाठी नेमके कोणते माध्यम निवडावे असाही प्रश्न पडतो. याही बाबतीत ग्रामीण भागातील मुले गोंधळलेली असतात. मराठी का इंग्रजी हा गोंधळ त्यांच्या मनात सुरू असतो. कारण ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना इंग्रजीची मोठी भीती आहे. यूपीएससीमध्ये इंग्रजी असते. एमपीएससीमध्ये इंग्रजी थोडे कमी असते असा विद्यार्थ्यांचा सर्वसाधारण समज आहे. पण स्पर्धा परीक्षेमध्ये बहुतांशी विद्यार्थी हे इंग्रजी माध्यम निवडूनच यशस्वी झाले आहेत.

ज्यांनी मराठी माध्यमातून शिक्षण घेतले आहे तेही इंग्रजीचा चांगला सराव करून इंग्रजी माध्यम निवडून यशस्वी होऊ शकतात. परंतु मराठी माध्यम निवडणारे विद्यार्थीही या परीक्षेत यशस्वी होऊ शकतात. मात्र बहुतांश विद्यार्थी हे परीक्षेचे माध्यम इंग्रजीच निवडतात. विद्यार्थ्यांना जीवनात पाच गोष्टी येणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

महत्त्वाच्या गोष्टी

प्रभावी संवाद कौशल्य, संगणकाचे ज्ञान, इंग्रजी भाषा, आत्मविश्वास, परिश्रम या पाच गोष्टी जर आल्या तर कोणताही विद्यार्थी कुठल्याही क्षेत्रात मागे राहणार नाही. प्रत्येक विद्यार्थ्याला चांगले बोलता आले पाहिजे. त्याच्याकडे ज्ञान कमी असले तरी चालेल पण ते त्याला चांगल्या पद्धतीने मांडता आले पाहिजे, याचा उपयोग त्याला मुलाखतीसाठी चांगला होऊ शकतो. माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात आपण वावरत आहोत म्हणून आपल्याला संगणकाचे ज्ञान आवश्यक आहे. इंग्रजी भाषा ही जागतिक भाषा असल्याने ती भाषासुद्धा आत्मसात करणे गरजेचे आहे. त्याचबरोबर आत्मविश्वास ही बाबसुद्धा विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची

आहे व परिश्रम, मेहनत, कष्ट हा तर सगळ्यात महत्त्वाचा मुद्दा आहे. या पंचसूत्रीच्या जोरावर विद्यार्थी परीक्षेमध्ये घवघवीत यश संपादन करू शकतात.

भीती मनातून काढून टाका

स्पर्धा परीक्षेची तयारी करताना सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे इंग्रजी भाषेची भीती मनातून

अनिवार्य असतो. तो पेपर आपण विशेष प्रयत्न करून उतीर्ण होऊ शकतो. पूर्व परीक्षा व मुख्य परीक्षेच्या प्रश्नपत्रिका इंग्रजीमध्ये व हिंदीमध्ये असतात. जर आपण मुख्य परीक्षा व मुलाखत मराठीतून घावयाचे ठरवल्यास ती देता येऊ शकते. परंतु मुलाखतीच्या वेळेस एखादेवेळी एखादे उत्तर इंग्रजीमध्ये सांगता आले पाहिजे. सातत्याने इंग्रजीचा सराव,

इंग्रजीमधील अभ्यास साहित्याचादेखील उपयोग करून घेता येऊ शकतो. इंग्रजी अभ्यास साहित्याचे मराठीमध्ये शब्दशः भाषांतर न करता केवळ संकल्पना समजून घेऊन त्या आपल्या शब्दात मांडाव्यात. अलीकडे यूपीएससी व एमपीएससीसाठी सीसॅट हा एक पेपर पूर्व परीक्षेसाठी आहे. त्याच्या तयारीसाठी इंग्रजी आवश्यक आहे.

लक्षात ठेवा...

- मुख्य परीक्षेच्या अभ्यासाला सुरुवात केल्यानंतर आपण कोणते माध्यम निवडायचे याचा विचार करावा, जेणेकरून नोटस् काढण्यासाठी त्याचा उपयोग होतो.
- एकदा माध्यम निवडल्यानंतर त्यामध्ये बदल करू नये.
- ज्या भाषेवर आपले प्रभुत्व आहे तीच भाषा आपण माध्यम म्हणून निवडावी.
- इंग्रजी माध्यमातूनच परीक्षा दिल्यास जास्त गुण मिळतात हा चुकीचा समज आहे.
- परीक्षेसाठी माध्यम निवडताना त्या विषयाचे संदर्भ साहित्य उपलब्ध होईल का? याबाबत खात्री करून माध्यम निवडावे.
- जर आपल्याला माध्यमाबद्दल शंका असेल तर आपण मराठी व इंग्रजी या दोन्ही भाषेतून सरावाची उत्तरे लिहून ती तज्ज्ञांकडून तपासावी व त्यांचा भाषेनिवडीबाबत निर्णय घ्यावा.
- लिहिलेल्या उत्तरांचा दर्जा चांगला असेल तर मराठीतूनही लिहिलेल्या उत्तरांना उत्तम गुण मिळू शकतात.
- काही विषयांचे अभ्यास साहित्य हे केवळ इंग्रजीमध्येच उपलब्ध असल्याने ते वाचून आपल्या भाषेत त्याच्या नोटस् काढाव्यात.

काढून टाकली पाहिजे. कारण या परीक्षेत इंग्रजी असतेच, पण आपली इंग्रजी भाषा फारशी चांगली नसली तरी ती आपण सरावाने, परिश्रमाने सुधारू शकतो. ज्यांना इंग्रजीची भीती आहे ते इंग्रजीमध्ये फारशी प्रगती करू शकत नाहीत अशांना मराठी माध्यम स्पर्धा परीक्षेत निवडता येऊ शकते. मराठी भाषेच्या जोरावरही आपण यूपीएससी किंवा एमपीएससी परीक्षा उत्तीर्ण होऊ शकतो. मुख्य परीक्षेचे पेपर्स मराठी व इंग्रजी भाषेतून लिहिता येऊ शकतात. त्याचबरोबर मुलाखत देखील इंग्रजीत किंवा मराठीतून देता येते. मुख्य परीक्षेला इंग्रजी भाषेचा एक पेपर

इंग्रजी भाषेतील एखाद्या वृत्तपत्राचे वाचन तसेच आकाशवाणीवरील इंग्रजीमधून प्रसारित होणाऱ्या बातम्या ऐकल्यास, शब्द पाठ केल्यास, दररोज इंग्रजी वाचन व लेखन याचा सराव केल्यास इंग्रजी चांगली सुधारू शकते.

मराठी भाषेतून परीक्षा देऊनसुद्धा अनेक 'मराठी' विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले आहेत. पूर्वी केवळ इंग्रजी भाषेमध्ये स्पर्धा परीक्षांची पुस्तके व नोटस् उपलब्ध होत असत. पण अलीकडे मराठीमधून स्पर्धा परीक्षेचे साहित्य मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होत आहे. अनेक शिकवणी वर्गात मराठीमधून शिकवले जाते. जर आपण मराठी माध्यम निवडले तर

आपण अधिकारी झाल्यानंतर इतर राज्यात नेमणूक मिळू शकते. त्यामुळे इंग्रजी भाषा ही तेथील कार्यालयीन भाषा होऊन जाते. म्हणून इंग्रजी भाषा शिकणे महत्त्वाचे आहे.

जे विद्यार्थी आपले माध्यम मराठी भाषा निवडणार आहेत, त्यांनी आपणांस परीक्षेत इंग्रजी माध्यमाच्या विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत कमी गुण पडतील, असा समज मनातून काढून टाकावा.

– डॉ. बबन जोगदंड
संशोधन अधिकारी (प्रकाशन) यशदा, पुणे
संपर्क: ०९८२३३३८२६६

स्वयंरोजगाराची 'मुद्रा'

'प्रयत्ने वाळूचे कण रगडिता तेलही गळे' ही उक्ती सार्थ ठरवत पुणे जिल्ह्यातील इंदापूर तालुक्यातील गलांडवाडी गावातील नाना कदम या बेरोजगार तरुणाने तेलघाण्याचा लघुउद्योग स्थापन करून बेरोजगारीवर यशस्वी मात केली आहे. या युवकाच्या जिद्दीला आणि चिकाटीला 'मुद्रा योजनेची' साथ मिळाल्यामुळे नंदाई उद्योग समूहाचे रोपटे गलांडवाडीत रुजले आहे. नाना कदम या युवकाच्या जिद्दीची आणि त्याला मिळालेल्या मुद्रा योजनेच्या साथीची ही यशकथा..

महाराष्ट्रात होतकरू, हुशार, बुद्धिमान आणि जीवनामध्ये यशस्वी उद्योजक होण्याचे स्वप्न बाळगणारे अनेक तरुण आहेत. या उद्योजकांच्या स्वप्नांना आकार देण्यासाठी केंद्र सरकारने मुद्रा बँक योजना सुरू केली आहे. वाढत्या लोकसंख्येनुसार रोजगाराच्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. दरवर्षी अनेक तरुण पदवीधर होऊन बाहेर पडतात. या स्पर्धेच्या युगात प्रत्येकालाच नोकरी मिळणे शक्य नाही. त्यामुळे बेरोजगार युवकांची संख्या वाढत आहे.

मुद्रा योजनेतर्गत शिशू गटासाठी १० ते ५० हजारापर्यंत तसेच किशोर गटासाठी ५० हजार ते ५ लाख रुपयांपर्यंत कर्ज पुरवठ्याच्या माध्यमातून अर्थसाहाय्य देण्यात येत असल्याचे त्याला समजले. याबाबत त्याने इंदापूरच्या बँक ऑफ महाराष्ट्राच्या शाखेशी संपर्क साधून या योजनेची सखोल माहिती घेतली. आवश्यक

कागदपत्रांची पूर्तता केल्यानंतर त्याला मुद्रा योजनेद्वारे १ लाखाचे अर्थसाहाय्य उपलब्ध झाले. काही रक्कम त्याला व्यसनमुक्ती संघाने उपलब्ध करून दिली तर उर्वरित जवळच्या रकमेसह एकूण ३ लाख ५० हजार रुपयात खाद्यतेल निर्मितीसाठी तेलघाणा मशिन, तेलबीया भरडा मशिन तसेच या प्रक्रिया उद्योगासाठी लागणारी इतर आवश्यक साधनसामग्री त्याने खरेदी केली.

या बेरोजगारीवर मात करत मुद्रा बँक योजनेच्या सहाय्यातून नाना कदम यांनी नंदाई उद्योगसमूहाची स्थापना केली आहे.

गलांडवाडी येथील नाना महादेव कदम यांनी नोकरी न करता व्यवसाय करायचा ध्यास घेतला. नाना कदम हा व्यसनमुक्ती संघटनेच्या माध्यमातून गलांडवाडी परिसरात सामाजिक कार्यात सक्रिय आहे. बदलत्या हवामानामुळे तसेच आहारातील विविध रसायनयुक्त अन्नामुळे अनेक जणांना गंभीर आजारांना सामोरे जावे लागते. संवेदनशील असणाऱ्या नाना कदम याला या प्रश्नाचे गांभीर्य समजले. या प्रश्नावर विचार करताना या सर्व आजारांचे मूळ असणाऱ्या रसायनयुक्त अन्नपदार्थांना पर्याय उपलब्ध करून देण्याचा विचार त्याच्या मनात येऊ लागला. मात्र

नाना कदम

निर्णय घेतला. या तेल उद्योगासाठी लागणारी माहिती जमवायला त्याने सुरुवात केली. तेल निर्मितीची माहिती घेऊन सुरुवातीला त्याने छोटा तेलघाणा सुरू करण्याचा निर्णय घेतला. यासाठी त्याने नंदाई उद्योगसमूहाची स्थापना केली. त्याच्या या व्यवसायाला त्याने उद्योग समूह असे नाव दिले असले तरी सध्या हा एक छोटा लघुउद्योग आहे. मात्र त्याच्या स्वप्नांना मुद्राचे पंख लाभल्यामुळे आजचा हा लघुउद्योग उद्याचा मोठा उद्योग समूह होणार असल्याचा विश्वास नाना कदम याला आहे.

उद्योगाच्या उभारणीसाठीची सर्व माहिती जमा झाली मात्र, आर्थिक परिस्थिती नाजूक असल्यामुळे व्यवसाय निर्मितीसाठी लागणारा खर्च कसा करायचा हा प्रश्न नानाच्या समोर उभा राहिला.

नाना कदम आपल्या करडई तेल उत्पादन कारखान्यात.

दरम्यान त्याला वृत्तपत्र तसेच दूरदर्शनच्या माध्यमातून केंद्र शासनाच्या मुद्रा योजनेची माहिती मिळाली. या योजनेतर्गत कुठल्याही प्रकारच्या तारण किंवा जामीनदाराशिवाय होतकरू, बेरोजगार तरुणांना कर्ज उपलब्ध होते.

जनावरांसाठी पौष्टिक पशुखाद्य

करडईच्या बियांपासून तेल काढल्यानंतर जनावरांसाठी पौष्टिक पशुखाद्य करडई पेंड तयार होते. यामुळे तेलबियांपासूनचे सर्व घटक उपयोगात येत आहेत. करडई पेंडेची जनावरांसाठी तसेच फळबागांसाठी मागणी

असून ग्राहक कदम याच्या घरी येऊन पेंड खरेदी करत आहेत. दररोज ५० ते ६० किलो तेलाचे गाळप केले जात असून प्रति किलो १४० रुपये असा दर मिळत आहे. तेलाबरोबरच पेंडेला चांगला दर मिळत आहे. त्यामुळे खर्च व उत्पादनाचा चांगला मेळ बसत आहे.

या उद्योगामुळे आपण लोकांना आरोग्याच्या दृष्टीने उत्तम असणारे केमिकलविरहित खाद्य तेल उपलब्ध करून देत असल्याचे समाधान नाना कदम याला आहे. गलांडवाडी नंबर १ मध्ये नंदाई उद्योगाचे काही काळात रूपडे पालटण्याचा विश्वास नाना कदम याला आहे. कोणत्याही प्रकारचे तारण न घेता मुद्रा योजनेच्या माध्यमातून कर्ज उपलब्ध झाल्यामुळेच हा उद्योग सुरू करता आल्याचे नाना कदम आवर्जून सांगतो. नाना कदमच्या कष्टाला मुद्राची साथ मिळाल्यानेच हे शक्य झाले आहे.

– संग्राम इंगळे

माहिती साहाय्यक, बारामती

करडई तेलाची निर्मिती

तेलघाणा सुरू करताना सर्वत्र उपलब्ध होणाऱ्या तेलाचा विचार न करता आरोग्यासाठी चांगल्या असणाऱ्या करडई तेलाची निर्मिती करण्याचा निर्णय त्याने घेतला. करडईचे तेल हे आरोग्यासाठी उपयुक्त असते.

बाजारपेठेच्या नियमानुसार कमी उपलब्ध असणाऱ्या मालाला जागेवरच बाजारपेठ मिळते. त्यानुसार नाना कदम यांना स्वतःची बाजारपेठ शोधावी लागली नाही. बाजारपेठच त्यांना शोधत आली. ग्राहक त्यांच्या घरी येऊन तेल खरेदी करतात. तसेच तेलाची अगाऊ मागणीही त्यांच्याकडे नोंदवली जात आहे. करडईबरोबरच ते शेंगदाणा तेलही तयार

करतात. या खाद्यतेलाच्या निर्मितीसाठी लागणाऱ्या करडई तेलबिया व शेंगांची खरेदी कृषी उत्पन्न बाजार समिती अहमदनगर, मंगळवेढा व बार्शी येथून करावी लागते.

एका वर्षासाठी अंदाजे ५ लाखांचा कच्चा माल त्यांना विकत घ्यावा लागतो. नंदाई उद्योगसमूहाच्या माध्यमातून खाद्य तेलाची १ व ५ लिटरची पॅकिंग करून विक्री केली जाते. केमिकलविरहित तेल असल्यामुळे आरोग्याच्या दृष्टीने हे उत्तम मानले जाते. नंदाई समूहाच्या तेलासाठी पुणे, कराड, सातारा, बारामती, सोलापूर येथून ग्राहकांची मागणी असून ग्राहकांकडून आगाऊ मागणी नोंदवली जात आहे.

उन्नत महाराष्ट्र अभियान

उच्च शिक्षण संस्था व त्यातील शिक्षक, संशोधक व विद्यार्थी हे राज्याची महत्त्वाची साधनसंपत्ती आहे. महाराष्ट्राचे प्रश्न सोडवण्यासाठी लागणारे काटेकोर संशोधन, मनुष्यबळ, शासनाच्या कार्यप्रणालीचे विश्लेषण व त्यात आवश्यक त्या सुधारणांची शिफारस, नवीन उद्योग इ. हे सगळे उच्च शिक्षण व संशोधन संस्थांकडून अपेक्षित आहे. पण या सगळ्यासाठी या संस्था, शासन व समाज यामध्ये एक समन्वय असणे गरजेचे आहे. उन्नत महाराष्ट्र अभियान ही अनोखी योजना या दिशेने टाकलेले एक महत्त्वाचे पाऊल आहे. स्थानिक व प्रादेशिक संस्थांनादेखील भोवतालच्या समाजाला स्वतःचे महत्त्व व योगदान पटवून देण्याची सुवर्णसंधी आहे.

प्रत्येक अभियांत्रिकी संस्थेमधील विद्यार्थ्याला, त्याचा/तिचा पदवीच्या शेवटच्या वर्षी पडणारा पहिला मोठा प्रश्न आहे तो म्हणजे नोकरीचा. ती मिळेल की नाही, व त्याचे काय पॅकेज असेल, असे अनेक प्रश्न पडतात. त्यांनाच नव्हे तर त्यांचे पालक, ज्यांनी या शिक्षणासाठी पदरचे किमान रु. ४-५ लाख खर्च केले असतात, तेसुद्धा या बाबतीत काळजीत असतात. हा यक्षप्रश्न आपण सर्वांबरोबर, मोठे तज्ज्ञ व आपले लोकप्रतिनिधी यांनासुद्धा तेवढ्याच तीव्रतेने जाणवत आहे. दरवर्षी महाराष्ट्रात ६०,०००-९०,००० तरुण अभियांत्रिकी पदवीधरांसाठी नोकऱ्या तयार व्हायच्या कोटून?

गेल्यावर्षी म्हणजेच संस्थांमधील जवळपास ४० टक्के जागा रिकाम्या होत्या. हे दृश्य नुसते महाराष्ट्रापुरते मर्यादित नसून, पूर्ण भारतभर आहे. एका बाजूला हे चित्र असताना, मेक इन इंडियाचा महत्त्वाकांक्षी कार्यक्रम हाती घेण्यात आला आहे. यामुळे देशामधील अभियांत्रिकी उत्पादन व त्याला लागणारे मनुष्यबळ व संशोधन हे दोन्ही वाढणे गरजेचे आहे.

दुसऱ्या बाजूला, रस्ता, वीज, पाणी, ज्या मुळात अभियांत्रिकी सेवा आहेत, याबाबत सामान्यांच्या अपेक्षा पुरवणे अवघड होत चालले आहे. यामागची कारणे आहेत हवामानात बदल, वाढत्या गरजा, कमकुवत मनुष्यबळ, व अत्यंत महत्त्वाचे म्हणजे या क्षेत्रांमधल्या जुनाट अभियांत्रिकी पद्धती आणि नियोजनाचा अभाव. याचबरोबर या परिस्थितीला इतर सांस्कृतिक कारणेसुद्धा

जबाबदार आहेत - जसे की, मावळती सामाजिक बांधिलकी व एकजूट, तरुणांच्या पांढरपेशी अपेक्षा, व खिळखिळी झालेली प्रादेशिक व्यवस्था.

याचा अर्थ एका बाजूला सुशिक्षित तरुणांसाठी नोकऱ्यांचा अभाव व त्याचबरोबर मोठे उद्योग किंवा विकास या दोन्हीला लागणाऱ्या तंत्रज्ञानाचाही अभाव आहे, अशी विचित्र व परस्परविरोधी समस्या आपल्या पुढे आहे. यामागचे एक महत्त्वाचे कारण आहे अभियांत्रिकी संस्थांमधला अभ्यासक्रम, शिक्षणपद्धती आणि संशोधन यांचा खालावलेला दर्जा व उपयुक्तता.

उन्नत महाराष्ट्र अभियान

या सगळ्याचा विचार जरी देशाच्या पातळीवर होत असला, व त्यात बरीच तज्ज्ञ मंडळींची देखरेख असली तरी आपल्या सामान्यांचे विकासाचे प्रश्न व आपले लघु व गृहउद्योग यांच्या तांत्रिक गरजा, सोडवणे अत्यंत निकडीचे झाले आहे.

या दिशेने एक महत्त्वाचा प्रयोग आहे महाराष्ट्र सरकारतर्फे मुख्यमंत्री यांचे कार्यालय व आयआयटी बॉम्बेच्या सीटीएआरए (सितारा) या संस्थेचा संयुक्त उपक्रम - उन्नत महाराष्ट्र अभियान. यामध्ये, भारत सरकारच्या उन्नत भारत अभियान या केंद्रशासित संस्थांसाठी लागू असणाऱ्या उपक्रमाला एक वेगळी कलाटणी देण्यात आली आहे. पहिल्या सदरात उन्नत महाराष्ट्र अभियान हे अभियांत्रिकी संस्थांसाठी लागू आहे. यामध्ये, प्रादेशिक संस्था व त्यांचे विद्यार्थी, प्राध्यापक व

संशोधक, यांना प्रादेशिक विकासाच्या प्रश्नांवर अभ्यास करण्यासाठी एक मोठी संधी उपलब्ध आहे. स्थानिक लोकप्रतिनिधी, समाजसेवी संस्था व स्थानिक प्रशासन यांनी मांडलेले प्रश्न व समस्या उदा. गावाचा विकास आराखडा तयार करणे, विघडलेल्या पाणीपुरवठा योजनेचे विश्लेषण, तालुकानिहाय सिंचन आराखड्याची तपासणी, शहरी परिवहन नियोजन आराखडा, जिल्हाच्या छोट्या उद्योगांसाठी मार्गदर्शन इ., असे अनेक प्रकल्प हे शिक्षणसंस्था व त्यांच्या विद्यार्थ्यांसाठी उपलब्ध आहेत. अभ्यासासाठी मागणी आल्यावर, संस्थेने एक प्रकल्प प्रस्ताव तयार करावा. ज्यामध्ये अभ्यासाची रूपरेषा, त्याला लागणारी माहिती, खर्च व अभ्यासाची उपयुक्तता याचे विवरण असेल. या प्रस्तावावर जिल्हाधिकारी किंवा सक्षम अधिकारी यांनी योग्य तो निर्णय तत्परतेने घेणे सुचवले आहे. हा अभ्यास, योग्य त्या मार्गदर्शनाखाली विद्यार्थ्यांनी किंवा नवपदवीधर यांनी करायचा आहे व त्यासाठी संस्थांनी त्यांच्या नियमांमध्ये योग्य ते फेरबदल करणे अपेक्षित आहेत. त्याचबरोबर, असे प्रकल्प घेण्यासाठी

लागणारी कुशलता जसेकी शासनाची व्यवस्था व उपक्रम याबद्दलची माहिती, जिल्ह्यातील उद्योग व त्यांच्या संघटना, जिल्ह्यातील प्रयोगशाळा, जनगणना, तलाठी व इतर नकाशे यांचे संख्याशास्त्र, गावाची रचना, समाजशास्त्र व गावामध्ये वावर याबद्दल मार्गदर्शन, हे सगळे अभ्यासक्रमात एक स्वतंत्र विषय म्हणून येणे गरजेचे आहे. याने अभ्यासाचा व अंतिम अहवालाचा दर्जा उंचावेल. अभ्यासाचा हा अहवाल व त्याचे प्रस्तुतीकरण हे पुनः स्थानिक प्रतिनिधी व

यांच्याकडे जमा करावी लागेल. या अभियानाची सविस्तर माहिती व अंतिम वर्षीय विद्यार्थ्यांसाठी प्रकल्प विषय यांची सूचक यादी खाली नमूद केलेल्या संकेतस्थळांवर उपलब्ध आहे.

सीटीएआरएचे मार्गदर्शन दोन प्रकारे योजिले आहे. पहिले म्हणजे, सीटीएआरएच्या 30 वर्षांच्या अनुभवामध्ये ज्या काही केस स्टडीज व स्थानिक प्रश्नाविषयक अभ्यास आहेत; हे महाराष्ट्राच्या सर्व संस्थांसाठी उपलब्ध आहेत. त्याचबरोबर, उन्नत महाराष्ट्र अभियान छत्राखाली झालेल्या घडामोडी, महत्त्वाचे शासन निर्णय, इतर संस्थांनी केलेले चांगले प्रकल्प अहवाल, हे सगळे तंत्रशिक्षण संचालनालयाबरोबर सीटीएआरएच्या संकेत स्थळावर उपलब्ध असेल. मागणीनुसार आलेले विषय वा अभ्यासप्रणाली यांच्यावर संस्थांसाठी प्रशिक्षण व कार्यशाळा आयोजित करण्यात येतील. याशिवाय, सीटीएआरएचे दुसरे कार्य असेल उन्नत महाराष्ट्र अभियान सल्लागार समितीमार्फत महाराष्ट्र शासनाच्या वेगवेगळ्या विभागांशी समन्वय साधणे, दर्जा सांभाळणे व विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या विषयांची मांडणी करणे.

भवितव्य

मूलभूत सोयी व सुविधा जोपर्यंत सुधारत नाहीत तोपर्यंत देशाचे औद्योगिकीकरण सुद्धा खुंटलेलेच राहील. या सुविधा जिल्ह्यात असल्या शिवाय कुठलाही उद्योजक त्या जिल्ह्यात उद्योग सुरू करणार नाही. याचाच अर्थ असा की, रोजगार व व्यवसायांमध्ये स्थायी व शाश्वत स्वरूपाची वाढ ही प्रथम रस्ता, वीज, पाणी

व इतर मूलभूत व सामान्य विकासाच्या क्षेत्रांमध्ये होईल. विकासाचे नियोजन, त्याला लागणारी यंत्रसामग्री हेच भारताच्या औद्योगिकीकरणाचे पहिले पर्व असेल. या विकासपर्वामध्ये कार्यरत असलेले उद्योग व कंपन्या पुढे कृतिशील व सर्जनशील राहतील. अनेक विकसित देशांचा नेमका हाच अनुभव आहे.

आपले अभियांत्रिकी अभ्यासक्रम व संशोधन यावर नजर टाकली तर गेली ५० वर्षे तरी ते एका वैश्विक विज्ञान व तंत्रज्ञान प्रणालीच्या चौकटीत बसवलेले आहे. स्थानिक विकास विषयांबाबत काही प्रमाणात तरी अनभिज्ञ आहे. असे वैश्विक विषय शिकवण्यामध्ये दर्जा सांभाळणे व त्यात संशोधन करणे हे काही थोडक्या संस्थांनाच शक्य होते. या थोड्या संस्थांमधील विद्यार्थी व त्यांच्या जागतिक कंपन्यांमधील नोकऱ्या सोडल्या तर, इतर पदवीधरांना नोकरीची शाश्वती नाही.

मात्र, विकासाची उन्नत अभियांत्रिकी प्रणाली ही प्रादेशिक संस्थांसाठी एक महत्त्वाचा पर्याय उपस्थित करते. मेक इन इंडियाचे उद्योगपर्व, यासाठी देखील ही प्रणाली पोषक ठरू शकते.

उन्नत महाराष्ट्र अभियानामुळे सामान्य जनतेला त्यांच्या प्रश्नांबाबत एक महत्त्वाचा अधिकार उपलब्ध होईल. तो म्हणजे शास्त्रोक्त व त्रयस्थ विश्लेषणाचा. पण सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे ती तरुण पिढी. स्वतःचा व भोवतालच्या समाजाचा विकास याची सांगड घालून देणे, त्यांच्यासमोर स्थानिक रोल मॉडेल्स उभे करणे व एक व्यापक सांस्कृतिक व व्यावसायिक व्यक्तिमत्त्व घडवणे ही आपल्या समोरची महत्त्वाची उद्दिष्टे व जबाबदारी आहे. ही चिरस्थायी जबाबदारी पार पाडण्यात उन्नत प्रणालीचे नक्कीच योगदान राहील.

स्थानिक प्रशासन यांच्यासमोर मांडले गेले पाहिजे व हा अहवाल, संस्थेच्या संकेतस्थळावर उपलब्ध असला पाहिजे. त्याचबरोबर, या अहवालाची एक प्रत तंत्रशिक्षण संचालनालय

उन्नत महाराष्ट्र अभियान याची संकेत स्थळे

http://www.dtemaharashtra.gov.in/teqip/CMS/Content_Static.aspx?did=325

<http://www.ctara.iitb.ac.in/tdsc/uma>

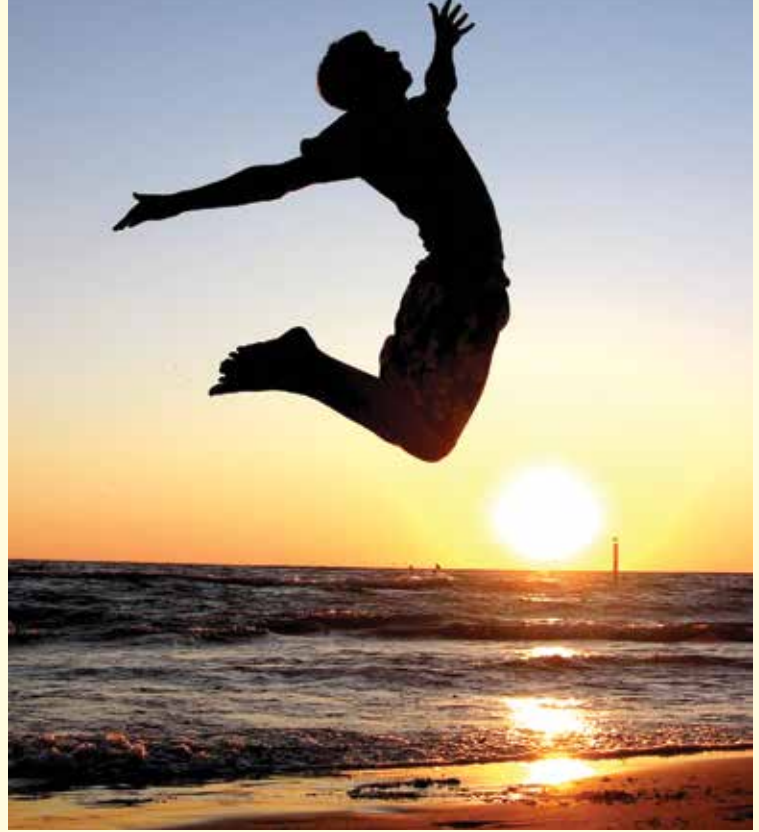
– मिलिंद सोहोनी

सीटीएआरए, आयआयटी बॉम्बे
(sohonicse.iitb.ac.in)

चिंता टाळा, तंदुरुस्त राहा...

सध्या विविध कारणांमुळे आयुष्यातील ताणतणाव तीव्र झाल्याने मानसिक व शारीरिक ताण वाढला आहे. त्यामुळे या जीवनशैलीचे आजार अधिकाधिक प्रमाणात दिसत आहेत. एवढेच नव्हे तर अतिचिंता व नैराश्य या मानसिक आजाराचे प्रमाण वाढलेले आहे. जीवनातील छोट्या प्रसंगानेही मन विचलित होते. त्यामुळे संबंधित व्यक्तीला स्वतःला सावरता येणे कठीण होत आहे. छोट्या-छोट्या बाबींचे अतिचिंतेमध्ये रूपांतर होऊन आजच्या युगातील माणूस लगेच नैराश्याच्या चक्रव्यूहात अडकतो. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अहवालानुसार नैराश्याचे प्रमाण गेल्या पंधरा वर्षात जवळजवळ दुपटीने वाढलेले आहे. पाचपैकी एका व्यक्तीला नैराश्य अथवा अतिचिंतेने ग्रासलेले आहे. या आजारामुळे माणसाच्या कार्यक्षमतेवर विपरीत परिणाम होतो. तसेच मधुमेह, अतिरक्तदाब, लठ्ठपणा हे आजार होण्याचा अथवा वाढण्याचा धोका वाढला आहे.

डॉ. दीपक सावंत
आरोग्य मंत्री

सध्याच्या यांत्रिक युगात माणसाची धावपळ बऱ्याच प्रमाणात वाढली आहे. या स्पर्धेच्या युगात स्वतःकडूनच खूप प्रमाणात अपेक्षा वाढलेल्या आहेत. जगण्याच्या आवश्यकता पूर्ण करता करता माणसाचे जगणे हे अपेक्षांच्या मागे धावण्यासारखे झाले आहे. कुणालाही निवांत वेळ मिळत नाही. अथवा स्वतःकडे लक्ष देण्याची फुरसत उरली नाही. वैयक्तिक व कौटुंबिक वेळ मिळेनासा झाला आहे. या सर्व कारणास्तव आयुष्यातील ताणतणाव तीव्र झाला असून त्यामुळे मानसिक व शारीरिक ताण वाढला आहे. त्यामुळे या यांत्रिक युगात जीवनशैलीचे आजार जास्त प्रमाणात दिसत आहेत. तसेच मानसिक आजार मुख्यतः अतिचिंता व नैराश्य यांचे प्रमाणही वाढलेले दिसत आहे.

नैराश्याचा चक्रव्यूह

स्वतःच्या विचारांचा व मानसिकतेचा पाया दृढ करण्याकरिता कुणालाही वेळ नाही. तसा कलही नाही. त्यामुळे जीवनातील छोट्या प्रसंगानेही माणसाचे मन विचलित होऊन त्यास स्वतःला सावरता येणे कठीण होत आहे. त्यामुळे छोट्या-छोट्या बाबींचे अतिचिंतेमध्ये रूपांतर होते तर काही मोठा प्रसंग ओढवल्यास आजच्या युगातील माणूस लगेच नैराश्याच्या चक्रव्यूहात अडकतो.

जगभरात ४.४ टक्के लोक उदासीनता व ३.६ टक्के लोक लोक चिंता या आजाराने ग्रस्त असतात. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या आकडेवारीनुसार २०१५ मध्ये भारतात ५,६६,७५,७६९ एवढे रुग्ण म्हणजेच लोकसंख्येच्या ४.५ टक्के लोक नैराश्य या

आजाराने ग्रस्त आहेत. जागतिक स्तरावर नैराश्य हा आजार सर्वासाठी गंभीर विषय आहे. नैराश्य हे आत्महत्येस कारणीभूत ठरत आहे.

प्रामुख्याने १५ ते २९ वयोगटातील युवक-युवती तसेच वार्धक्याकडे झुकत असलेला वयोगट जास्त प्रमाणात नैराश्य या आजाराने ग्रासलेले दिसून येतात. या आजारामुळे माणसाच्या कार्यक्षमतेवर विपरित परिणाम होतो. शिवाय मधुमेह, अतिरक्तदाब, लठ्ठपणा इ. आजार होण्याचा अथवा वाढण्याचा धोका असतो.

आपल्या देशाच्या युवापिढीला मानसिकदृष्ट्या बळ देऊन कणखर बनवणे अत्यावश्यक झाले आहे.

वृद्धांच्या समस्या

सध्या समाजातील वयस्कर लोकांचे प्रमाण वाढलेले आहे. मात्र, एकत्रित कुटुंबाची पद्धत लोप पावल्यामुळे अशा वयस्कर व्यक्तींना कुटुंबात सामावून घेण्याची मानसिकता आज कमी झाली आहे. यामागची कारणे कुठलीही असली तरी वयस्कर लोकांना

हवा. नैराश्याबद्दल जास्तीत जास्त लोकांना माहिती अवगत करून दिल्यास व त्याप्रमाणे लक्षणे आढळल्यास व त्यावर वेळीच योग्य उपचार केल्यास या आजाराला प्रतिबंध करणे सोपे होते. नैराश्यग्रस्त व्यक्तीला आधार देण्याकरिता शाळा, महाविद्यालये, कुटुंब या सर्व स्तरावर मोठ्या प्रमाणात जनजागरण करणे आज अतिशय गरजेचे आहे. नैराश्य व इतर मानसिक आजारविषयी समाजामध्ये जी नकारात्मक भावना आहे ती जनजागृतीने काढून टाकता येते. नैराश्य व इतर मानसिक आजाराबद्दल समाजामध्ये जी नकारात्मक भावना आहे ती जनजागृतीने काढून टाकता येते. नैराश्याबद्दल संकोच अथवा लाज न बाळगता, तो इतर शारीरिक आजारासारखाच असल्यामुळे त्याबद्दल बोलायला व मदत घ्यायला पुढे आले पाहिजे.

स्त्रियांमधील नैराश्य

स्त्रियांमध्ये नैराश्याचे प्रमाण बऱ्याच प्रमाणात आढळून येते. मात्र या गटात नैराश्याच्या लक्षणांकडे दुर्लक्ष केले जाते. किंबहुना स्त्रियांच्या वागण्यातील बदलाकडे आणि मानसिकतेकडे कुणाचे लक्ष नसते. नैराश्याबद्दलचे अज्ञान व अनास्था या बाबींमुळे स्त्रियांमधील नैराश्य वाढत जाते. स्त्री नैराश्याने घेरली गेली तर कौटुंबिक व्यवस्था पूर्णपणे ढासळू शकते. मुलांची वाढ व प्रगती यावरही विपरीत परिणाम होतो. तिचे स्वतःचे वैयक्तिक व सामाजिक जीवन विस्कळीत होते. अकार्यक्षमता व सतत उदासीला सामोरे जावे लागते. स्त्रियांमधील नैराश्य हे एकूणच कौटुंबिक व सामाजिक आरोग्यासाठी अतिशय हानिकारक ठरत आहे. प्रसूतिपश्चात नैराश्य हे एक आव्हान म्हणून समाजासमोर उभे राहत आहे.

युवापिढी विळख्यात

आजकाल नैराश्याच्या विळख्यात युवापिढी जास्त ओढली जात आहे. त्यांचे वैयक्तिक आयुष्य उद्ध्वस्त तर होतेच पण देशालाही इतक्या मोठ्या प्रमाणात युवापिढीची ताकत गमवावी लागते. वैयक्तिक, कौटुंबिक, आर्थिक व्यवस्था डळमळीत झाल्यामुळे युवापिढी मनाने ढासळत आहे. असे नैराश्यग्रस्त युवक मादक अथवा अमली पदार्थ सेवन करू लागतात. त्यांच्या जीवनामध्ये राग, निराशा, असाहाय्यता व हतबलता येते. सध्या पंधरा ते एकोणतीस वयोगटातील मुत्यूमध्ये तीव्र नैराश्य हे दुसऱ्या क्रमांकाचे महत्त्वाचे कारण आहे.

आज हक्काचे घर मिळत नाही हे वास्तव आहे. आयुष्यातील ज्या टप्प्यावर माणसाला सर्वात जास्त आपल्या लोकांच्या प्रेमाची व आपुलकीची साथ पाहिजे असते. त्याच टप्प्यावर आज माणूस एकटा पडलेला दिसत आहे. म्हणूनच वयस्कर लोकांमधलेही नैराश्य आज जास्त प्रमाणात आढळून येत आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेप्रमाणे ५५ ते ७४ वर्ष वयोगटातील ७.५ टक्के स्त्रियांमध्ये तर ५.५ टक्के पुरुषांमध्ये नैराश्य आढळून येते. याव्यतिरिक्त लहान मुलांमधील नैराश्यही वाढताना दिसत आहे.

सर्व स्तरावरील लोकांनी एकत्र येऊन नैराश्याच्या या संकटांशी सामना करायला

उपाययोजना

वरील पार्श्वभूमीचा विचार करून राज्य शासनाने १४ जिल्हांमध्ये प्रेरणा प्रकल्प, ११ जिल्हांमध्ये जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रम व ४ जिल्हांमध्ये मनोरुग्णालयात मानसिक आजारावर उपचाराची सुविधा उपलब्ध करून दिली आहे. त्याचप्रमाणे सर्व जिल्हा रुग्णालयांमध्ये बाह्य व आंतररुग्ण विभागात औषधीपचारांबरोबरच समुपदेशनाचीही सेवा उपलब्ध केली आहे.

हेल्पलाइन

आरोग्य विभागामार्फत १०४ ही मानसिक आरोग्य हेल्पलाइन सुरू करण्यात आली आहे. त्यामध्ये आजाराची लक्षणे त्यावर असणारे उपलब्ध उपचार व पाठपुरावा यासंदर्भात कॉल करणाऱ्यास समुपदेशन केले जाते. 'चला बोलू या..नैराश्य टाळू या....' एकमेकांना साथ देऊन देश वाचवू या हेच सगळ्यांना आवाहन!

नैराश्यापासून सुटका

२०१७ या वर्षीच्या

आरोग्यदिनाचे घोषवाक्य 'चला बोलू या, नैराश्य टाळू या..' हे आहे. उदासीनता या आजारामुळे सर्व देशातील सर्व वयोगटातील लोकांच्या जीवनावर परीणाम होतो. त्यावर चर्चा करून हा आजार बरा होऊ शकतो. याविषयी जनजागरण करणे आवश्यक आहे. या आजाराकडे दूषित भावनेने बघण्याचा लोकांचा दृष्टिकोन हा या आजारातून बरे होण्याचा अडथळा आहे. तो दूर केला गेला पाहिजे. या विषयावर शाळा, कामाच्या ठिकाणी आणि संबंधित सामाजिक व सार्वजनिक ठिकाणी चर्चा घडणे आवश्यक आहे.

डॉ. विजय सतबीर सिंघ
अप्पर मुख्य सचिव,
सार्वजनिक आरोग्य विभाग

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या सहकार्याने जगभरात ७ एप्रिल हा दिवस जागतिक आरोग्य दिन म्हणून साजरा केला जातो. दरवर्षी आरोग्याबद्दल महत्त्व पटवणे व त्याकडे लोकांचे लक्ष वेधण्यासाठी या दिवसाचा उपयोग केला जातो. या दिवशी जागतिक आरोग्य संघटनेची स्थापना झाली. जागतिक आरोग्य दिनी विविध शासकीय व अशासकीय संस्थेमारफत विविध सार्वजनिक आरोग्य समस्याबद्दल जनजागृती होण्याच्या दृष्टीने विविध माध्यमांची मदत घेतली जाते.

जगभरात ४.४ टक्के लोक उदासीनता व ३.६ टक्के लोक चिंता या आजाराने ग्रस्त आहेत. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या आकडेवारीनुसार २०१५ मध्ये भारतात लोकसंख्येच्या ४.५ टक्के लोक नैराश्य या आजाराने ग्रस्त आहेत. साधारणपणे ८ लाख लोक जगभरात नैराश्य आजारामुळे आत्महत्या करत आहेत. यात प्रामुख्याने १५ ते २९ वयोगटातील युवक-युवतींचा समावेश आहे. नैराश्य सर्व वयोगटातील लोकांमध्ये आढळते. या आजारामुळे दारिद्र्य व बेकारी उद्भवते. जवळच्या व्यक्तीचे निधन, प्रेमभंग, शारीरिक आजार इ. कारणांमुळे व्यसनाधिनतासुद्धा वाढते. नैराश्याचा परिणाम पुरुषांपेक्षा महिलांवर जास्त होतो. नैराश्यग्रस्त

महिलांची संख्या जास्त आढळून येते. यामुळेच यावर्षी मानसिक आरोग्यावर जागतिक आरोग्य संघटनेने लक्ष केंद्रित केले आहे. संघटनेने २०१७ या वर्षासाठी पुढील 'चला बोलू या, नैराश्य टाळू या...' हे घोषवाक्य जाहीर केले आहे.

लोकांचा सहभाग

उदासीनता या मानसिक आजाराकडे बघण्याचा दूषित दृष्टिकोन कमी करून या आजाराविषयीची शास्त्रोक्त माहिती घेणे आवश्यक आहे. तसेच प्रतिबंध व उपचारामध्ये जास्तीत जास्त लोकांनी सहभाग घेणे आवश्यक आहे.

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या २०१५ च्या आकडेवारीनुसार एकूण ३२.२ कोटी लोक जगभरात नैराश्य या आजाराने ग्रस्त आहेत. त्यातील निम्मे लोक दक्षिण-पूर्व आशिया खंडात आणि पश्चिम पॅसिफिक विभागात आढळतात.

भारत व चीन देशात ही संख्या इतरांपेक्षा जास्त आहे. मागील दशकात (२००५-२०१५) या स्थितीत सातत्याने वाढ होत असून ही संख्या १८.४ टक्क्यांपर्यंत वाढली आहे.

जगावर ओझे

उदासीनता या आजाराचे जगावर ओझे होऊन बसले आहेत. त्यामुळे व्यक्तींमध्ये असमर्थता

निर्माण होत आहे. उदासीनतेमुळे आत्महत्येचे प्रमाण वाढत आहे. पुरुषांपेक्षा महिला या आजाराने बळी पडत आहेत, असे मत जागतिक आरोग्य संघटनेने नोंदवले आहे.

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या 2019 च्या आकडेवारीनुसार ५.६७ कोटीपेक्षा जास्त भारतीय नैराश्य या आजाराने ग्रस्त आहेत. ही आकडेवारी देशाच्या लोकसंख्येच्या ४.५ टक्के एवढी आहे. देशातील होणाऱ्या आत्महत्येसाठी उदासीनता हा एक महत्त्वाचा

भारतातील तिसरे राज्य असून त्याचा लोकसंख्येनुसार दुसरा क्रमांक लागतो. राज्यातील निरनिराळी भौगोलिक स्थिती, निरनिराळ्या जीवनशैलीमुळे नैराश्य या समस्येवर उपचार करताना अडचणी निर्माण होतात.

मुंबई ही भारताची आर्थिक राजधानी असून तेथील व्यावसायिक ताणतणाव हा नैराश्याचा मोठा घटक आहे. दुसऱ्या बाजूस दारिद्र्य, आवर्षणप्रवण भागातील

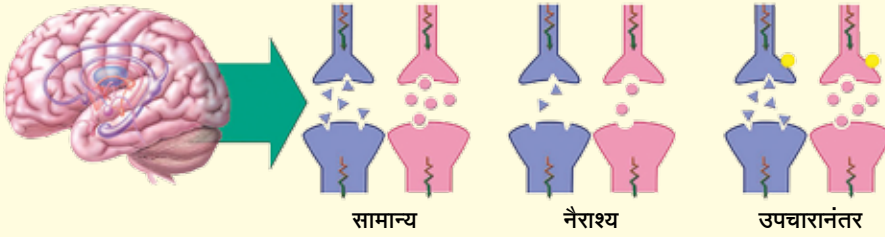
आरोग्यसेवा देण्यासाठी प्रेरणा प्रकल्प - शेतकरी समुपदेशन आरोग्यसेवा कार्यक्रम सुरू केला.

प्रेरणा प्रकल्प

सार्वजनिक आरोग्य विभाग महाराष्ट्र शासन यांनी या विषयाकडे गांभीर्यपूर्वक लक्ष देऊन त्यासाठी 'प्रेरणा प्रकल्प' हाती घेतला. या प्रकल्पांतर्गत व्यावसायिक समुपदेशक यांची नेमणूक करून त्यांच्यामार्फत दुष्काळग्रस्त भागातील शेतकऱ्यांचे समुपदेशन करण्यात येते.

हा प्रकल्प मराठवाडा व विदर्भ विभागातील १४ जिल्ह्यांतील शेतकरी व इतरांसाठी नैराश्य या आजारावर मात करण्यासाठी राबवण्यात येत आहे. नोव्हेंबर २०१९ पर्यंत 'आशा' कर्मचाऱ्यांकडून ८१ लाख घरांमधून उदासीनतेच्या लक्षणांबाबत तपासणी करण्यात आली. एकूण ४५१६१ वेगवेगळी प्रकरणे समुपदेशनासाठी घेण्यात आली. त्याचबरोबरीने मोठ्या प्रमाणात घेणाऱ्या आरोग्यावरील खर्चांमुळे औदासीन्यास प्रतिबंध करण्यासाठी शासनाने प्रकल्प जिल्ह्यातील पांढरी शिधापत्रिकाधारक कुटुंबांनाही राजीव गांधी जीवनदायी योजनेंतर्गत मदत केली आहे.

असे असते नैराश्य

कारणीभूत घटक आहे. मॅटल हेल्थ ॲटलास स्टडी २०१३ च्या निष्कर्षानुसार शासनाच्या एकूण अंदाजपत्रकातील फक्त ०.६ टक्के रक्कम मानसिक आरोग्यासाठी खर्च करण्यात येते. भारतामध्ये १ लाख लोकसंख्येसाठी ०.३ मानसोपचारतज्ञ उपलब्ध आहेत. या आकडेवारीनुसार आपणस खूप मोठा टप्पा गाठायचा आहे, हे सिद्ध होते.

राज्याची स्थिती बिकट

महाराष्ट्र राज्य हे भौगोलिकदृष्ट्या

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या होण्यासुद्धा नैराश्य हा एक कारणीभूत घटक आहे. महाराष्ट्रात मागील वर्षी यवतमाळ जिल्ह्याला हंगामी पावसाने झोडपले होते. त्या वेळी शेतकऱ्यांनी उदासीनता बळावू नये, त्यास प्रतिबंध व्हावा यासाठी मानसिक उपचारांचा समावेश करणे गरजेचे होते. त्या दृष्टीने काही प्रयत्नही करण्यात आले. तीव्र उदासीनता या आजाराने जे ग्रस्त होते त्यांना औषधोपचार व समुपदेशन देणे आवश्यक होते. त्यामुळे शासनाने शेतकऱ्यांना सर्वेक्ष व शाश्वत

हेल्पलाइन

आरोग्य विभागामार्फत मानसिक आरोग्य हेल्पलाइन क्रमांक १०४ सुरू करण्यात आला आहे. त्यामध्ये आजार, त्यावर असणारे उपलब्ध उपचार व पाठपुरावा या संदर्भात कॉल करणाऱ्यास समुपदेशन केले जाते. या सेवेतर्गत आजमितीस २९४५५ कॉल प्राप्त झाले असून त्यातील ३००० कॉल हे शेतकऱ्यांचे होते. ज्या रुग्णांची घरी काळजी घेऊ शकत नाहीत, अशा दीर्घकालीन आजारी असणाऱ्या रुग्णांसाठी ठाणे, पुणे, नागपूर, रत्नागिरी या ठिकाणी प्रादेशिक मनोरुग्णालयात उपचारांची व्यवस्था करण्यात आली आहे. त्याचप्रमाणे सर्व जिल्हा रुग्णालयात सुद्धा बाह्य व आंतररुग्ण सेवा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. या सर्व गोष्टींचा वेळीच लाभ घेतल्यास नैराश्याला आळा घालता येईल.

दिशा मनाची, दिशा आनंदाची...

मानसिक प्रथमोपचार म्हणजेच प्राथमिक मनोसामाजिक साहाय्य. या ठिकाणी फक्त वैद्यकीय प्रथमोपचार पुरेसे नसतात. आपत्तिजनक घटनेनंतर लगेच मदत करण्यासाठी कुटुंबातील व्यक्ती शेजारी,

संस्थांचे स्वयंसेवक, सरकारी कर्मचारी, समुपदेशक, मनोविकारतज्ज्ञ, मनोचिकित्सक, वैद्यकीय मानसिक प्रथमोपचार शिकत आहेत.

समाविष्ट बाबी

मानसिक प्रथमोपचार म्हणजेच विविध आपत्तींना सामोरे गेलेल्या व्यक्तींना केलेले मानवीय, आश्वासक व व्यावहारिक साहाय्य किंवा मदत होय. मानसिक प्रथमोपचारात खालील गोष्टींचा समावेश होतो. अनाहुतपणे केलेले व्यावहारिक साहाय्य किंवा आधार त्यांच्या चिंता आणि गरजा जाणून घेण्यासाठी मदत करणे. लोकांना त्यांच्या मुलभूत गरजा जाणून घेण्यासाठी मदत करणे. लोकांवर कुठलेही दडपण न आणता त्यांच्या समस्या ऐकून घेणे. लोकांना शांतता मिळण्यासाठी मदत करणे व सांत्वना देणे. लोकांना माहिती, सेवा व सामाजिक साहाय्य मिळविण्यासाठी मदत करणे. संभाव्य हानींपासून लोकांचे संरक्षण करणे.

मानसिक प्रथमोपचार म्हणजे फक्त मानसिक अवस्था समजून घेणे नव्हे. काय घडले हे लोकांना विचारणे व त्याचा क्रम लावणे नव्हे. लोकांवर दबाव आणून घडलेल्या गोष्टी विचारणे व त्यांना आता कसे वाटते हे विचारणे नव्हे.

गरज का आहे ?

पुढील काळात संकटग्रस्त व्यक्तींमध्ये शांतता, सुरक्षितता, आशादायकता व आपण इतरांशी जोडलेलो आहोत, अशी भावना निर्माण करणे गरजेचे आहे. त्यांना सामाजिक, शारीरिक व भावनिक आधार आवश्यक असतो. स्वतःला मदत करू शकत असल्याची सक्षम भावना त्यांच्यामध्ये निर्माण करणे गरजेचे आहे. अशी भावना निर्माण झाली तर त्या व्यक्ती त्यांचे पुढील आयुष्य चांगल्याप्रकारे व्यतीत करू शकतात.

समाजातील व्यक्ती, शिक्षक, पोलीस, अग्निशामक दलाचे जवान, वैद्यकीय मदत पथक हेच असतात. मानसिक प्रथमोपचार तत्काळ पोहोचवणे ही काळाची गरज आहे.

‘मानसिक प्रथमोपचार’हा शब्द १९४० मध्ये पहिल्यांदा वापरला गेला. परंतु सध्याच्या काळातील वाढत्या आपत्तींमुळे त्याचा वापर खूप वाढला आहे. सध्या पोलीस, अग्निशामक दल, परिचारिका, राष्ट्रीय सुरक्षा पथके, स्वयंसेवी संस्थांचे स्वयंसेवक, मानवतावादी

मानसिक आरोग्य समस्यांमुळे व्यक्तीच्या व कुटुंबाच्या मानवी हक्कांवर व जीवनाच्या गुणवत्तेवर परिणाम होतो. जगामध्ये विविध ठिकाणी विविध आपत्ती व घटना घडत असतात. ज्यांचा आपल्या वैयक्तिक व सामाजिक जीवनावर परिणाम होतो. उदा. पूर, दुष्काळ, भूकंप, त्सुनामी इत्यादीसारख्या नैसर्गिक आपत्ती. युद्ध, दहशतवादी घटना, रोगाच्या साथी या घटनांमुळे समाज मोठ्या प्रमाणावर बाधित होतो. काही वैयक्तिक आपत्तींचाही आपणास सामना करावा लागतो उदा. अपघात, चोरी इ. अशा आपत्तींचे परिणाम शारीरिक, सामाजिक व मानसिक स्वरूपात दिसून येतात. त्यामुळे मानसिक प्रथमोपचार हे महत्त्वाचे आहेत.

प्रथमोपचार कुणाला ?

मानसिक प्रथमोपचाराचा फायदा हा आपत्तीत सापडलेल्या मुले, मुली, स्त्रिया आणि पुरुष यांना होऊ शकतो. ' ज्या व्यक्तींना जीवघेण्या इजा झाल्या असतील व जे स्वतःची काळजी स्वतः घेऊ शकत नाही त्या व्यक्ती किंवा त्यांची मुले यांना अशा प्रथमोपचारापेक्षा मदतीची गरज असते. मानसिक प्रथमोपचार केव्हा देऊ शकतो आपत्तीनंतर लगेचच प्रथमतः आपण जेव्हा आपदग्रस्त व्यक्तींना भेटतो, तेव्हा मानसिक प्रथमोपचार देऊ शकतो.

प्रथमोपचार कुठे ?

कुठल्याही सुरक्षित जागी, ज्या ठिकाणी परिस्थितीनुरूप शांतता व एकांत असेल अशा ठिकाणी मानसिक प्रथमोपचार देऊ शकतो. प्रथमतः त्या व्यक्तीची संस्कृती व पूर्व इतिहास जाणून घेण्याचा प्रयत्न करावा. त्या व्यक्तीचा मानसमान, हक्क व सुरक्षितता यांचा आदर करावा. लोकांच्या सुरक्षिततेस प्राधान्य द्यावे. पुढील संभाव्य शारीरिक व मानसिक धोक्यापासून वाचवण्याचा प्रयत्न करावा.

लोकांशी त्यांचे सामाजिक व सांस्कृतिक स्थान लक्षात घेऊन आदरपूर्वक वागावे. त्यांच्याशी भेदभाव न करता, त्यांच्या हक्कांची पायमल्ली न करता त्यांना साहाय्य करावे. इतर आपत्कालीन उपाययोजनांची जाणीव असू द्यावी.

नैतिक मार्गदर्शक तत्त्वे

- प्रामाणिक व विश्वासार्ह राहावे. ■

स्वतःचा निर्णय स्वतः घेणाऱ्या लोकांच्या हक्काचा आदर करावा. ■ स्वतःच्या पूर्वग्रहानुसार पक्षपातीपणा करू नये. ■ लोकांनी मदत नाकारली तरी भविष्यात आपण मदत करण्यास तयार असल्याचे सांगावे व तसे कृतीतून दाखवावे. ■ गुप्तता पाळावी. ■ व्यक्तीचे वय, लिंग व संस्कृतीनुसार योग्य अशी वागणूक असावी.

काय करू नये

- मदतनीस म्हणून आपल्या व्यक्तीसंबंधाचा दुरुपयोग करू नये. ■ मदत देण्यासाठी पैसा अथवा इतर गोष्टींची मागणी करू नये. ■ चुकीची माहिती देऊ नये अथवा चुकीने वचन देऊ नये. ■ स्वतःकडे असलेल्या कौशल्यांची अतिशयोक्ती करू नये. ■ आपली मदत त्यांच्यावर लादू नये. ■ मनोगत व्यक्त करण्यासाठी त्यांच्यावर दबाव आणू नये. ■ आपदग्रस्तांची गुपिते इतरांना सांगू नये. ■ व्यक्तीमधील भावना किंवा त्याची वर्तणूक यावरून त्यांच्याविषयी ग्रह करून घेऊ नये.

मानसिक प्रथमोपचाराची तत्त्वे

- आपत्तिजनक घटना समजून घ्या. उपलब्ध सेवा व साहाय्य यांची माहिती करून घ्या. संरक्षितता व संरक्षण बाबी समजून घ्या. ■ सुरक्षिततेसाठी निरीक्षण करा. लोकांच्या अत्यावश्यक मूलभूत गरजा कोणत्या आहेत त्याचे निरीक्षण करा. अत्यवस्थ परिस्थितीत असलेल्या लोकांचा शोध घेण्यासाठी निरीक्षण करा. ■ ज्या लोकांना साहाय्याची गरज आहे त्यांच्याशी संपर्क करा. लोकांच्या गरजा व चिंता याविषयी विचारा. आपत्तिग्रस्तांचे म्हणणे ऐकून घ्या व त्यांना शांत राहण्यासाठी मदत करा. ■ त्यांच्या मूलभूत गरजा जाणून घेण्यासाठी, सेवा मिळवून देण्यासाठी आणि अडचणींचा सामना करण्यासाठी त्यांना मदत करा.

चांगला संवाद आवश्यक

- कमीतकमी बोला व जास्तीत जास्त

ऐकून घ्या. ■ लोकांशी बोलण्यासाठी शांत ठिकाण निवडण्याचा प्रयत्न करा. ■ लोकांशी संवाद साधताना त्यांचे वय, लिंग व संस्कृती पाहून योग्य अंतर ठेवून संवाद साधा. ■ आपदग्रस्त व्यक्तीने सांगितलेल्या गोष्टी तुम्हाला समजल्या असल्याचे तुमच्या हावभावांमधून त्यांना समजू द्या. उदा.मान डोलवा. ■ शांत व संयमी रहा. ■ अचूक माहिती द्या. ज्या गोष्टी माहित नसतील त्याविषयी स्पष्टपणे सांगा. मी पूर्ण माहिती घेऊन तुम्हाला सांगतो, याविषयी आश्वस्त करा.

मानसिक प्रथमोपचारापूर्वी तुम्ही स्वतः तयार आहात का? तुम्ही तुमचा गट किंवा संस्थेकडून सुरक्षितता आणि समन्वय याविषयी माहिती घेतली आहे का? मानसिक प्रथमोपचारांदरम्यान तुम्ही शारीरिक व मानसिकरीत्या निरोगी राहू शकता का? तुमच्या मर्यादा तुम्ही कशा माहिती करून घेता? मानसिक प्रथमोपचारांनंतर: तुम्ही कशाप्रकारे आराम करण्यासाठी, थकवा घालवण्यासाठी व पुन्हा उत्साह मिळविण्यासाठी वेळ काढू शकता, या सर्व बाबींचा विचार केला तर आपण नक्कीच मानसिक प्रथमोपचार देण्यासाठी सज्ज होऊ शकतो व संकटकाळात इतरांना साहाय्य करू शकतो. जर सरकारी व बिगरसरकारी स्वयंसेवी संस्थांनी मानसिक प्रथमोपचार या विषयावर एक दिवसाचे प्रशिक्षण किंवा कार्यशाळा आयोजित केल्यास आपल्या समाजासाठी त्याच नक्कीच उपयोग होईल. यासाठी जागतिक आरोग्य संघटनेने प्रशिक्षण साहित्य त्यांच्या संकेतस्थळावर उपलब्ध करून दिले आहे.

– दत्तात्रय बबन कर्डिले

मनोरूपातज्ञ परिचारक

प्रादेशिक मनोरूपालय, येरवडा, पुणे

निराश होऊ नका...

भारतात आत्महत्या करणाऱ्यांचे प्रमाण वाढत चालले आहे. मागील दहा वर्षात ते एक लाखाच्याजवळ गेले आहे. पुढील काही वर्षांमध्ये ते अजून वाढण्याची भीती आहे. आत्महत्या करण्यामागच्या कारणांची मीमांसा करता त्यात फार विविधता दिसून येते. जसे नापास झाल्यावर जीव देणे, दीर्घ आजार, कौटुंबिक समस्या, आर्थिक कारणे इत्यादी. मात्र मुख्यतः आत्महत्येसाठी प्रवृत्त होणारे लोक मानसिक आजाराचे व नकारात्मक विचारप्रक्रियेचे बळी ठरतात. आत्महत्या करणाऱ्यांमध्ये असे आढळून येते की, अशा व्यक्ती कोणत्या न कोणत्या मानसिक आजाराने ग्रसलेल्या असतात. जसे द्रव्य सेवन, नैराश्य, स्क्रिझोफ्रेनिया व अन्य इतर मानसिक आजार. आत्महत्येचा प्रयत्न करणाऱ्या किंवा आत्महत्या करण्यात सफल होणाऱ्या ९५ टक्के लोकांमध्ये मानसिक आजार दिसून येतो. यात ८० टक्के लोकांमध्ये नैराश्य दिसून येते. यावरून आपल्या असे लक्षात येते की, नैराश्य आणि आत्महत्या यात जवळचा संबंध आहे.

आजकाल वृत्तपत्रांमध्ये, दूरसंचार वाहिन्यांवर व लोकांच्या बोलण्यात आत्महत्येच्या घटनांचा उल्लेख बऱ्याचदा आढळतो. आपण अशा घटनांमागील कारणांचा विचारदेखील करतो. कुठेतरी असे वाटू लागते की, आत्महत्या हा फार टोकाचा विचार आहे. पण प्रारंभी आत्महत्येचा विचार पाण्याच्या बुडबुड्याप्रमाणे असतो. सुरुवातीला अगदी लक्ष न जाण्यासारखा लहान पण हळूहळू फोफावत जातो आणि मग अशा विचारांचे रूपांतर आत्महत्येत होते.

आत्महत्यांचे वाढते प्रमाण

सरासरी पाहता नैराश्य असलेल्या एक लाख लोकांमध्ये ४०० पुरुष तर १८० स्त्रिया आत्महत्या करतात.

नैराश्यसंबंधी एक महत्त्वाचे निरीक्षण असे आहे की, यात आजाराच्या सुरुवातीच्या काळात नंतरच्या काळापेक्षा आत्महत्येचे प्रमाण जास्त दिसून येते. नैराश्याने ग्रसलेली व्यक्ती जर एकटी राहत असेल, घटस्फोटित असेल, विधुर+विधवा असेल किंवा नजीकच्या काळात

जर त्यांच्या अतिप्रिय व्यक्तीचा मृत्यू झालेला असेल तर अशा व्यक्तीचा आत्महत्या करण्याकडे कल जास्त दिसतो.

नैराश्य आलेल्या लोकांचे वय लक्षात घेता असे दिसते की, आत्महत्येचे प्रमाण मध्यमवयीन व वयोवृद्धांमध्ये जास्त आहे. नजीकच्या काळात तरुण वयोगटांमध्ये आत्महत्येच्या प्रमाणात लक्षणीय वाढ दिसून येते. सामाजिक एकाकीपणा आणि एकटेपणा हे आत्महत्या करण्याच्या विचारांना अधिक तीव्र करतात. नैराश्याचे उपचार झाल्यानंतर सुद्धा पहिल्या सहा महिन्यात आत्महत्या करण्याचे प्रमाण अधिक दिसून येते.

नैराश्य या मानसिक आजाराचा विचार करता असे दिसून येते की, या आजाराचे लक्षणच आत्महत्या करण्याच्या विचारांना निर्माण होण्यास व बळावण्यास फार कारणीभूत ठरतात. नैराश्याचे मुख्य लक्षण म्हणजे मन सतत उदास व खिन्न राहणे. आपल्या आयुष्याचा भूतकाळ, वर्तमान व भविष्यकाळ अंधःकारमय वाटणे, आपण निकामी व असाहाय्य आहोत असे वाटणे, कोणत्याही बाबतीत किंवा

दिनचर्येमध्ये रस न वाटणे, झोप, जेवण व शारीरिक स्वास्थ्य बिघडणे अशा परिस्थितीत व्यक्तीच्या मनात आपोआप नकारात्मक विचारांची घोंडदौड सुरू राहते. जीवन अर्थहीन व शून्य वाटू लागते. आजाराच्या या लक्षणांमुळे व्यक्तीची मानसिक, शारीरिक व सामाजिक घडी पार विस्कळीत होते. त्याला त्याचे जगणे निरर्थक वाटू लागते. कालांतराने जीवन संपवून टाकावेसे वाटते. त्यातूनच आत्महत्येचे

तर, आपण संयम राखून समजावून घेतले पाहिजे.

आत्महत्येबद्दल बोलणाऱ्या किंवा जीव देईन असे म्हणणाऱ्या व्यक्ती प्रत्यक्षात असे काही करणार नसल्याची आपली धारणा असल्यास ती तातडीने काढून टाकावी. असे आत्महत्येचा विचार करणाऱ्या व्यक्तींना मदतीची गरज असते. ही बाब लक्षात ठेवावी. आत्महत्या करण्याचा विचार करणाऱ्यांना

उपचाराची प्रेरणा...

सर्वप्रथम नैराश्याचे लक्षण दिसताच त्या व्यक्तीला उपचार घेण्यास प्रेरित करावे, म्हणजे उपचारांचे तिन्ही मुख्य दरवाजे त्याच्यासाठी खुले होतील. यामध्ये औषधोपचार, समुपदेशन, सायकोथेरेपी व सामाजिक उपचार यांचा समावेश होतो. औषधोपचारांनी नैराश्याच्या इतर लक्षणांबरोबर आत्महत्येचे विचार नियंत्रित करण्यास मदत होते. सायकोथेरेपीने नकारात्मक विचारांवर मात देऊन

स्वतःविषयी व जीवनाबाबतचा दृष्टिकोन सकारात्मक करण्यास मदत होते. अशा प्रकारे आत्महत्येचे विचार दूर करण्यास मदत होते.

विचार तीव्र होऊ लागतात, बळावत जातात. नैराश्याने ग्रासलेल्या व आत्महत्येचा विचार करणाऱ्या व्यक्तीची आपण काही निश्चितपणे मदत करू शकतो.

आपला मित्रपरिवार, नातलग किंवा कुटुंबात नैराश्य किंवा आत्महत्या करण्याचे लक्षण दिसल्यास, अशा व्यक्तीला शक्यतोवर एकटे सोडू नये. त्यांचे आजारापण व वागण्याच्या बाबतीत टीकाटिप्पणी करू नये. पुढाकार घेऊन त्यांच्याशी स्वतः बोलावे. आत्महत्येस मदत होईल अशी सर्व साधने त्याच्या पासून दूर ठेवावीत. अशा व्यक्तींच्या समस्या सोडवण्यास मदत करावी. त्याला समस्या सोडवण्यास वेगवेगळ्या पर्यायांचा विचार करण्यास सहकार्य करावे. कोणत्याही परिस्थितीला निरनिराळ्या दृष्टिकोनातून समजावून घेण्यास मदत करावी. अशी व्यक्ती आपल्या मनातील विचार व्यक्त करत असेल

मदत करणे ही मानसिक आरोग्याच्या क्षेत्रात काम करणाऱ्यांचीच जबाबदारी नसून ही देशात राहणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीची सामाजिक जबाबदारी आहे.

– डॉ. तानाजी माने

उपसंचालक, आरोग्य सेवा,
राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग, पुणे

निरोगी मन...

निरोगी समाज

कल्पना करा... तुम्हाला एकवीस मजली उंच इमारतीच्या गच्चीवर जाऊन, खाली उडी टाकायची आहे. ... जीव देण्यासाठी. धारधार ब्लेड घेऊन उजव्या हाताने डाव्या हाताच्या मनगटावर सपासप वार करायचे आहेत. रक्तवाहिनीतून रक्ताचा प्रवाह मोकळा करण्यासाठी धडधडत येणाऱ्या तुफान वेगवान

आगगाडीसमोर रुळावर डोके ठेवायचे आहे.

नाही ना, ही सगळी दृश्ये सहन होत आपण कायम म्हणतो की, आत्महत्या करणारी व्यक्ती पळपुटी असते, भेकड असते. जीवनाला तोंड देता येत नाही, म्हणून हा माणूस मरण पत्करतो. पण जेव्हा चक्षूंसमोर वरील चित्र आपण आणतो तेव्हा लक्षात येते की, जीव देणे किती कठीण आहे. तोंडात जराशी कडू चव आली तर आपण अस्वस्थ होतो, वाईट वासाने हैराण होतो. असे असताना व्यक्ती मरण्याइतके फिनाईल, नाहीतर कीटकनाशक कशी पीत असेल, तर आपण लक्षात घ्यायला हवे की, जेव्हा एखाद्या माणसासाठी जगणे खरोखरच अशक्य होईल, किंवा ते त्याला तसे भासेल तेव्हाच तो एवढ्या वेदना स्वतःवर ओढवून घेऊन मरण स्वीकारेल. थोडक्यात या परिस्थितीत त्याला कापलेल्या रक्तवाहिनेपेक्षा किंवा आगगाडीसमोर मारलेल्या उडीपेक्षा जगणे जास्त भयंकर वाटेल.

अवसादावस्था – या अवस्थेत डोळ्यांना जणू झापाडे बांधली जातात. दुसरे पर्यायच दिसेनासे होतात. स्वीकारण्यासारखा एकच पर्याय उरतो – स्वतःचे जीवन संपवण्याचा.

आपण पहिली चूक अशी करतो की, आपल्यासारखाच तर्कशुद्ध विचार त्यालाही करता येईल, असे गृहीत धरून आपण त्याला जगण्याची कारणे देऊ लागतो. त्याला त्या क्षणी गरज असते ती आपल्या आधाराची. आपण किंवा त्याची जवळची माणसे, त्या क्षणी त्याच्या पाठीशी भक्कमपणे उभी आहेत, कुठल्याही परिस्थितीत ते त्याला अंतर देणार नाहीत, हा दिलासा त्याला हवा असतो. कारण त्या क्षणी आत्महत्येचा विचार करणारी व्यक्ती स्वतःला टाकाऊ समजत असते. अशा माणसाला कोणीच आधार देणार नाही, अशी खात्री त्याला वाटत असते.

दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे, सतत कोणीतरी या व्यक्तीच्या अवतीभोवती राहणे.

आत्महत्येचा दुष्ट विचार केव्हा चोरपावलाने येईल माहीत नाही. तेव्हा त्याला परतवायला आपली राखण हवी. बहुतेक लोकांचा असा समज असतो की, आत्महत्या या विषयाची चर्चाच करू नये. नको ते विचार त्याच्या डोक्यात कशाला घालायचे. असे विचार त्याच्या डोक्यात सततच दिवसरात्र घोळत असतात. त्याला आठवण करून देण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. उलट, विषय टाळण्याचा

तो असा अर्थ लावू शकतो, की त्याची चूक इतकी अक्षम्य आहे की, लोक त्याची चर्चासुद्धा करू इच्छित नाहीत. मग ही चर्चा कोणी करावी. शक्यतोवर प्रशिक्षित मनोविकारतज्ज्ञ आणि मानसोपचारतज्ज्ञ या दोघांपैकी कोणालाही जर जाणवले की, आत्महत्येचे विचार संबंधित व्यक्तीच्या मनात येत असतील तर ताबडतोब औषधोपचार सुरू केला जाईल किंवा समुपदेशनामार्फत त्याला जास्त

मानसिकरीत्या सुदृढ बनवले जाईल.

जर आपणास जाणवत असेल की, एखादी व्यक्ती निरवानिरव करते आहे, आपल्या प्रिय वस्तू लोकांना वाटून टाकत आहे, सर्वांपासून दूर स्वतःच्या कोषात गुरफटून अश्रू ढाळत आहे. तर त्याच्या मदतीला अवश्य धावून जावे. त्यामुळे एक आयुष्य वाचू शकते.

– डॉ. अनुराधा सोवनी

मानसोपचार तज्ञ, पुणे

सावध व्हा...

सध्याच्या धावपळीच्या व स्पर्धात्मक जगामध्ये लहानपणापासून ते मोठ्यापर्यंत सर्वजण सतत यश मिळवण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करीत असतात. त्यात काही जणांना यश मिळते, तर काही अपयशी होतात. अपयश हे सर्वानाच पचवता येत नाही. अपयश, अपेक्षाभंग, परिस्थितीला हाताळून त्यावर मात करणे गरजेचे असते. काहीजण या ताणतणावावर मात करतात. काही जणांना याचा यशस्वीपणे सामना न करता आल्यामुळे त्यांना नैराश्य येण्याची शक्यता असते.

नैराश्य म्हणजे जेव्हा कुठल्याही व्यक्तीच्या आयुष्यामध्ये दोन आठवड्यांपेक्षा जास्त काळ उदासीनता असणे. साधारणपणे १०० पुरुषांमध्ये १० ते २५ पुरुषांना हा आजार होऊ शकतो. स्त्रियांना वेगवेगळ्या सामाजिक व मानसिक ताणतणवाला सामोरे जावे लागते. नैराश्य येण्याचे सरासरी वय वर्षे ४० आहे. त्यापैकी ५० टक्के रुग्ण हे २० ते ५० वयोगटातील असतात. हा आजार लहानपणी व वृद्धापकाळातही होऊ शकतो. सध्याच्या काळात नैराश्य हे २० वर्षांखालील मुलामुलींमध्ये दिसून येते. प्रामुख्याने याचे कारण व्यसनाधीनता असू शकते. जागतिक आरोग्य संघटनेनुसार २०२० सालापर्यंत जगामध्ये सर्वात जास्त रुग्ण हे नैराश्याचे असतील.

नैराश्याची कारणे

पुढील बाबींमुळे नैराश्य येऊ शकते. ■ कुटुंबात एखाद्या व्यक्तीला जर नैराश्याचा आजार असेल तर इतर सदस्यांमध्येही हा आजार आनुवंशिकतेने होण्याची शक्यता असू शकते. ■ मेंदूत रासायनिक बदल होऊन असंतुलन निर्माण झाल्याने नैराश्य येऊ शकते ■ वैयक्तिक किंवा सामाजिक जीवनातील अनपेक्षित बदल, ताणतणाव उदा. एखाद्या जवळच्या व्यक्तीचे निधन परीक्षेतील अपयश, व्यसनाधीनता आर्थिक संकट, प्रेमभंग, समाजातील ढासळलेले स्थान, दीर्घकालीन तीव्र स्वरूपाचे आजार उदा. कर्करोग, अर्धांगवायू, हृदयविकाराचा झटका इ.

नैराश्याची लक्षणे

■ सतत डोके दुखणे ■ पाठ दुखणे ■ अंग दुखणे, अशाप्रकारच्या शारीरिक तक्रारी करणाऱ्या व्यक्ती ■ अशा व्यक्तींना झोप लागत नाही. अथवा जास्त झोप येते. ■ अशा व्यक्तींची भूक मंदावते व वजन कमी होते. त्यांना अशक्तपणा जाणवतो. ■ अशा व्यक्तींची शारीरिक हालचाल मंदावते सतत चिडचिड होत राहते. ■ अशा व्यक्तींना सतत उदास वाटते व विनाकारण रडू येते. त्यांना काम करण्याची इच्छा होत नाही व कामात मन लागत नाही. ■ पूर्वी ज्या गोष्टीत आनंद मिळत होता त्या गोष्टीत सद्यःस्थितीत आनंद

मिळत नाही. उदा. एखाद्या व्यक्तीस टी.व्ही. वर मॅच पाहण्यात जो आनंद मिळत होता तो आता मिळेनासा होतो. ■ अशा व्यक्तींची निर्णय क्षमता कमी होते. ■ अपराधीपणाची भावना येते. ■ सतत नैराश्यवादी विचार व असाहाय्यतेची भावना व स्वतःचे आयुष्य हे अर्थहीन आहे असे वाटते. ■ मनात आत्महत्येचे विचार येणे किंवा आत्महत्याचा प्रयत्न करणे अशी नैराश्य सुचक लक्षणे एखाद्या व्यक्तीमध्ये आढळली तर त्यास त्वरित मानसोपचार तज्ज्ञांकडे नेऊन औषधोपचार करणे गरजेचे आहे.

आत्महत्यासूचक लक्षणे

ज्या नैराश्यग्रस्त व्यक्तींना सतत

निराशा व असाहाय्यतेची भावना, स्वतःचे आयुष्य अर्थहीन आहे असे वाटते; त्यांच्या मनात सतत आत्महत्येचे विचार येतात. अशा व्यक्ती आत्महत्या करू शकतात.

नकारात्मक बोलणे उदा. आता सगळे संपले, देवाने लवकर उचलले तर बरे होईल, जगण्यात काहीच अर्थ नाही अशी विधाने जर कोणी करत असेल तर त्याची गांभीर्याने दखल घेऊन त्यास त्वरित मानसोपचार तज्ज्ञांकडे नेण्यात यावे. अशा व्यक्ती सतत एकटे राहतात. इतरांबरोबर मिसळून राहत नाहीत. इतरांबरोबर मनमोकळे संवाद साधत नाहीत. सतत मृत्यूविषयी बोलतात किंवा विचार करतात.

स्वतःला शारीरिक इजा करतात किंवा आत्महत्येची धमकी देतात किंवा आत्महत्येचा प्रयत्न करतात.' आत्महत्या करण्यासाठी आवश्यक वस्तूंची जमवाजमव करतात. उदा. दोरी, सुरी, औषधे, कीटकनाशके इ. अशा बाबी लक्षात आल्याबरोबर संबंधित व्यक्तीवर मानसोपचार तज्ज्ञांच्या सल्ल्याने त्वरित उपचार करणे गरजेचे आहे. त्वरित उपचार व योग्य ती काळजी घेतल्याने आत्महत्या टाळू शकतो.

काय काळजी घ्यावी ?

एखाद्या व्यक्तीमध्ये आत्महत्यासूचक लक्षणे आढळून आली तर अशा व्यक्तीस एकटे सोडू नये. अशा व्यक्तीस कुटुंबातील इतर सदस्य, मित्रपरिवाराने मानसिक आधार द्यावा व त्याचे मनोबल वाढवावे. त्याच्याबरोबर संवाद साधावा. त्यांना मनातील विचार मांडण्याची संधी द्यावी. उपचार घेण्यास प्रवृत्त करावे.

शारीरिक इजा होईल, अशा वस्तू त्यांच्याजवळ ठेवू नयेत. उदा. सुरी, दोरी, औषधे इ.' खोलीच्या व स्वच्छतागृहाच्या आतील बाजूस कडी ठेवू नये. प्रत्येक कठीण प्रसंगातून मार्ग निघू शकतो याबद्दल दिलासा द्यावा. जीवन हे अनमोल आहे व जीवनात येणाऱ्या कोणत्याही परिस्थितीस सामारे जाता येते. असा विश्वास संबंधित व्यक्तीत निर्माण करावा.

उपचार पद्धती

नैराश्यावर मात करण्यासाठी सध्या प्रभावी औषधोपचार उपलब्ध आहेत. यात अँटीडिप्रेसंट गोळ्यांचा चांगला उपयोग होतो. अशा व्यक्तीचे आणि कुटुंबातील इतर व्यक्तींचेही समुपदेशन केल्यास चांगले परिणाम दिसून येतात. तीव्र स्वरूपाच्या नैराश्याच्या आजारात औषधोपचारांबरोबरच विद्युत कंपन लहरीद्वारे उपचार केले जातात. ही उपचार पद्धती साधारण: ६ ते ९ महिने घेणे आवश्यक आहे.

तीव्र स्वरूपाचे नैराश्य ज्यामध्ये आत्महत्येचे विचार येतात व रुग्णांच्या मानसिक व सामाजिक कार्यक्षमतेवर परिणाम होतो, अशा रुग्णांनी जास्त कालावधीसाठी उपचार घेणे आवश्यक आहे. त्यामुळे आजार पुन्हापुन्हा उद्भवत नाहीत. या उपचारांसोबतच नियमितपणे व्यायाम, प्राणायाम, योगासने, संतुलित आहार, सकारात्मक विचार, पुरेशी झोप, मित्रमंडळी किंवा कुटुंबातील इतर सदस्यांसोबत मोकळेपणाने संवाद साधला तर त्याचा निश्चितच फायदा होईल.

– डॉ. रचना गोस्वामी

मनोविकारतज्ज्ञ
प्रादेशिक मनोरूग्णालय, येरवडा, पुणे

सर्वांसाठी आरोग्य...

राज्यातील प्रत्येक नागरिक हा शारीरिक आणि मानसिकदृष्ट्या सुदृढ राहावा, स्वास्थ्यपूर्ण जीवनमान व्यतीत करण्यासाठी त्यांना उत्कृष्ट दर्जाची आरोग्यसेवा उपलब्ध व्हावी, याकरिता सार्वजनिक आरोग्य विभागामार्फत जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्यात येत आहेत. त्यासाठी वेगवेगळ्या योजना आणि उपक्रम राबवण्यात येत आहेत.

महात्मा फुले जनआरोग्य योजना

राज्यातील दारिद्र्यरेषेखालील तसेच दारिद्र्य रेषेवरील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना उत्तम दर्जाची आरोग्यसेवा उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने 'राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजना' सुधारीत स्वरूपात 'महात्मा फुले जनआरोग्य योजना' म्हणून राबवली जाणार आहे. ही एक आरोग्य विमा योजना असून दारिद्र्यरेषेखालील तसेच दारिद्र्य रेषेवरील केशरी शिधापत्रिकाधारकांसाठी असणाऱ्या या योजनेत नव्यानेच अनाथालय, वृद्धाश्रम, शासकीय आश्रमशाळा, पत्रकार यांचा समावेश करण्यात आला आहे. या सर्व घटकांना सर्वोत्तम वैद्यकीय सेवेचा लाभ घेता यावा यासाठी ही योजना सुरु करण्यात आली आहे. योजनेतर्गत रुग्णांना कॅन्सर, हृदयरोग शस्त्रक्रिया, मूत्रपिंड व मूत्रपिंड विकार, मेंदू व मज्जासंस्था विकार, प्लास्टिक सर्जरी, स्त्रीरोग व बालरोग इ. सह स्वाईन फ्ल्यू, डेंग्यूवरील उपचाराचा खर्च, सिकलसेल, एनिमिया यावरील उपचारांचा लाभ मिळवून देण्यात

येईल. लहान मुलांचे आजार, वाढीयवयाचे आजार यांचा समावेश या योजनेत नव्याने करण्यात आला आहे. या योजनेत विमा संरक्षण प्राप्त कुटुंबाला प्रतिवर्ष प्रतिकुटुंब २ लाख रुपये पर्यंत व मूत्रपिंड प्रत्यारोपणासाठी ३ लाख रुपयांपर्यंत मोफत उपचारांचा लाभ देण्यात येईल. रुग्णालयातील खाटा, भोजन व परतीचा प्रवास खर्च, आवश्यक औषधोपचार असे या योजनेतील लाभाध्यांना प्राप्त होणाऱ्या वैद्यकीय सेवांचे स्वरूप आहे. योजनेची व्याप्ती वाढावी आणि योजनेचा लाभ अधिकाधिक लोकांना घेता यावा यासाठी मोठ्या प्रमाणात रुग्णालयांना या योजनेत सहभागी करून घेण्याची गरज लक्षात घेऊन, डोंगराळ भागात रुग्णालयांकरिता ५० खाटांची क्षमता कमी करून २० वर आणण्यात आली आहे.

योजनेचा लाभ कसा घ्याल ?

या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी रुग्णाकडे राजीव गांधी आरोग्यपत्र किंवा वैध पिवळी अथवा केशरी शिधापत्रिका असणे आवश्यक आहे. उपचार घेण्यापूर्वी जवळचे प्राथमिक आरोग्य केंद्र, ग्रामीण रुग्णालय, उपजिल्हा रुग्णालय, सार्वजनिक रुग्णालय, खासगी रुग्णालयातील आरोग्यमित्र यांच्याशी संपर्क साधून नोंदणी करावी. रुग्णाकडून आवश्यक त्या गोष्टीची पूर्तता झाल्यानंतर त्यांची छाननी केली जाते व त्यानंतर रुग्णाला पावती देण्यात येते. ज्या पावतीच्या आधारे रुग्णाला मोफत उपचार आणि चिकित्सा मिळू शकते. शिवाय आकस्मिक उद्भवणाऱ्या गंभीर आणि आपात्कालीन परिस्थितीत आरोग्यपत्र किंवा शिधापत्रिकांची छाननी न करताही उपचार सुरु करण्याची सूट रुग्णाला देण्यात आली

आहे. मात्र अशा परिस्थितीत उपचार सुरु झाल्यानंतर ७२ तासांच्या आत रुग्णाच्या नातेवाईकांनी ही प्रक्रिया पूर्ण करणे बंधनकारक आहे.

बाळासाहेब ठाकरे अपघात विमा योजना

राज्यभरातील रस्ते आणि महामार्गावर घडणाऱ्या अपघातात जखमी होणाऱ्या अपघातग्रस्तांना तातडीचे उपचार न मिळाल्याने आपल्या प्राणास मुकावे लागते. त्यामुळे अशा अपघातग्रस्तांना अपघातानंतर पहिल्या गोल्डन अवर्मध्ये उपचार मिळाल्यास त्यांचे प्राण वाचवले जाऊ शकतात हे लक्षात घेऊन अशा अपघातात जाणाऱ्या बळींचे प्रमाण कमी करण्यासाठी आरोग्य विभागामार्फत 'बाळासाहेब ठाकरे अपघात विमा योजना' सुरु करण्यात येणार आहे.

राज्यातील २०० ट्रेमाकेअर रुग्णालये या योजनेत सहभागी असणार आहेत. या योजनेतर्गत अपघातग्रस्तांना ३०००० रुपयापर्यंतचे विमा कवच मिळणार आहे.

काय आहे योजना.. ?

या योजनेतर्गत रस्ते अपघातातील जखमींना त्वरित जवळच्या रुग्णालयात हलवण्यात येईल, त्यासाठी १०८ क्रमांकाच्या किंवा खासगी रुग्णवाहिकेची मदत घेतली जाईल. रुग्णालयांनी जखमींना तत्काळ वैद्यकीय सेवा पुरवणे त्यांच्यावर बंधनकारक असेल. अपघातानंतरचे पहिले ३ दिवस जखमींवर केले जाणारे उपचार मोफत असतील. शिवाय त्यानंतर जखमींच्या नातेवाईकांशी संपर्क साधून त्यांना आवश्यकता वाटल्यास

शासकीय, खासगी किंवा वैद्यकीय महाविद्यालयांच्या रुग्णालयात दाखल केले जाईल. योजनेचा लाभ घेण्यासाठी वयाची अट नसली तरी दारूच्या नशेत अपघात झालेल्या व्यक्तीला किंवा राज्याबाहेर अपघात झालेल्या व्यक्तीला या योजनेतर्गत दिमा संरक्षण मिळणार नाही.

आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा (क्रमांक १०८)

सदर योजना केंद्र पुरस्कृत 'राष्ट्रीय आरोग्य अभियान' आणि राज्य योजना यांच्या संयुक्त अधीन राबवली जाते. अपघातग्रस्तास

वैद्यकीय मदत मिळावी, याकरिता राष्ट्रीय अभियानांतर्गत अत्याधुनिक दळणवळण यंत्रणेसह वैद्यकीय उपकरणांनी सुसज्ज रुग्णवाहिकांची सेवा मोफत उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. यामुळे अपघातग्रस्तास रुग्णवाहिकेमध्ये प्राथमिक उपचार करून पुढील उपचारांकरिता तातडीने योग्य त्या रुग्णालयात हलवणे शक्य होते. राज्यात १३७ रुग्णवाहिकांच्या मदतीने गेल्या ३ वर्षांपासून ही सेवा अहोरात्र अविरोधपणे सुरू आहे. या सेवेसाठी देण्यात आलेला १०८ हा क्रमांक जनसामान्यांसाठी जीवद्रव्याची भूमिका

स्थितीसाठी देखील १०८ हा क्रमांक डायल केला जातो. तीन वर्षात ३ लाख १४ हजार ४६१ केसेस हाताळण्यात आल्या असून १२ हजार ३७८ केसेसमध्ये रुग्णवाहिकेमध्येच सुरक्षित बाळंतपण झाल्याची नोंद झाली आहे. महाराष्ट्रातील मातामृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यातदेखील या सेवेचा हातभार लागला असून, केंद्र शासनाने त्यावर शिकामोर्तब केले

शिवआरोग्य टेलीमेडिसीन योजना

दुर्गम आणि अतिदुर्गम भागात राहणाऱ्या नागरिकांनाही शहरी भागातील नागरिकांप्रमाणेच उत्तम दर्जाची आरोग्यसुविधा मिळावी हा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून 'शिवआरोग्य टेलीमेडिसीन' योजनेची सुरुवात करण्यात आली. टेली-मेडिसीन सेवेद्वारे दुर्गम भागातील आजारी रुग्णांशी टेलीमेडिसीनद्वारे संपर्क साधून तज्ज्ञ डॉक्टरांचे मार्गदर्शन (सेकंड ओपिनियन) मिळण्यासाठी ही सेवा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. या माध्यमातून ग्रामीण भागातील रुग्णांशी थेट संपर्क साधता येतो तसेच तज्ज्ञ

डॉक्टरांना रुग्णांचा एक्स-रे, एमआरआय, ईसीजी, टुडी-इको यासारख्या रिपोर्ट्सची पाहणी इंटरनेटमार्फत स्क्रीनवर करता येते. या योजनेसाठी मुंबईतील २५ डॉक्टरांचा एक गट तयार करण्यात आला असून त्यात कार्डिओलॉजिस्ट, कान-नाक-घसा विशेषज्ञ, अस्थिव्यंग विशेषज्ञ, ऑन्को सर्जन, बालरोगतज्ज्ञ, स्त्रीरोगतज्ज्ञ आदींचा समावेश करण्यात आला आहे. याकरिता व्ही-सॅट या अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात आला असून जेथे वीज वापर नाही अशा ठिकाणी सौर उर्जेचा वापर करण्यात येत आहे.

पहिल्या सुवर्णतासात वैद्यकीय उपचार उपलब्ध करून देणे, कुठल्याही प्रकारच्या आपत्कालीन परिस्थितीत संपूर्ण राज्यात रुग्णालय पूर्व २४ x ७ आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून देणे, आपत्कालीन वैद्यकीय सेवेचा दर्जा, विश्वास व व्यापकता वाढवणे, आपत्कालीन परिस्थितीत ओढवणाऱ्या मृत्यूचे प्रमाण २० टक्क्यांपर्यंत कमी करणे इ. उद्दिष्टांसाठी ही योजना सुरू करण्यात आली आहे. अपघातानंतर अपघातग्रस्तास पहिल्या तासात वैद्यकीय मदत मिळाली तर अपघातग्रस्ताचे प्राण वाचण्याची शक्यता कितीतरी पटींनी वाढते.

कोणत्याही प्रकारच्या आपत्कालीन परिस्थितीमध्ये अपघातग्रस्तास तातडीची

बजावत आहे. १०८ क्रमांकाच्या रुग्णवाहिकांचे एएलएस (अॅडव्हान्स्ड लाइफ सपोर्ट) आणि बीएलएस (बेसिक लाइफ सपोर्ट) असे दोन प्रकार असून एएलएस रुग्णवाहिका खास करून हृदयविकार आणि अतितातडीच्या वैद्यकीय साहाय्यासाठी वापरली जाते. राज्यातील एकूण १३७ रुग्णवाहिकांपैकी २३३ रुग्णवाहिका या एएलएस आहेत तर ७०४ रुग्णवाहिका बीएलएस आहेत. गेल्या तीन वर्षात विविध ठिकाणच्या रस्ते अपघातातील सुमारे १ लाख ५६ हजार जखमींना तातडीने उपचार व रुग्णालयात भरती करण्याचे महत्त्वपूर्ण काम या सेवेच्या माध्यमातून करण्यात आले आहे.

गरोदरपणात उद्भवणाऱ्या आपत्कालीन

आहे. ग्रामीण भागात वीज पडून जखमी झालेल्या सुमारे २४०० रुग्णांना या सेवेच्या माध्यमातून आपत्कालीन सेवेचा लाभ झाला आहे.

ई हेल्थ सेंटर

अमरावती जिल्ह्यातील हरिसाल, बीड जिल्ह्यातील गोपीनाथगड, नंदुरबार जिल्ह्यातील खापर, गडचिरोली जिल्ह्यातील पोटेगाव आणि पालघर जिल्ह्यातील गोरा या ठिकाणी हे ई-हेल्थ सेंटर उभारून त्याद्वारे मोफत सुविधा पुरवण्यात येतील.

- अजित बायस
आंतरवासिता

योग आणि मनःस्वास्थ्य

प्रत्येक व्यायाम प्रकारात शरीर स्वस्थ होण्यास मदत होते. परंतु संतुलित मनाला फारसे महत्त्व दिले जात नाही. योगासने व प्राणायाम सुदृढ शरीर व सकारात्मक संतुलित मन बनवतात. ध्यान, धारणा या गोष्टी मनातील नकोसे विचार अथवा भावना दूर सारतात. परिणामी स्मरणशक्ती व एकाग्रता वाढते. ध्यानधारणा मन स्थिर करण्यात साहाय्य करते.

दैनंदिन जीवनातील धावपळ, कामाच्या ठिकाणी व घरी असणारा ताणतणाव, जीवघेणी स्पर्धा याबरोबरच बैठी जीवनशैली, हालचालींचा अभाव ही कारणे मनस्वास्थ्य बिघडवण्यासाठी कारणीभूत ठरतात.

यावर मात करण्यासाठी शारीरिक व्यायाम अतिशय महत्त्वाचा आहे. 'निरोगी शरीर, निरोगी मन'. ही म्हण आपण जाणतो. आपल्या आवडीनुसार कोणताही व्यायाम हा ताण कमी करण्यास नक्की मदत करतो. उदा. चालणे, पोहणे, नृत्य, जिम, योगासने इ.

योगासनांचे साहाय्य

पौगंडावस्थेतील मानसिक बदलांना सामोरे जाण्यासाठी योगसाधना मदत करते. परिणामी अतिरागाचा उद्रेक कमी होतो व मन प्रसन्न राहते. युद्धावरील सैनिक अथवा अतितीव्र शारीरिक छळाला बळी पडलेली महिला, मुले यांना दुःस्वप्न पडण्याची तक्रार असते. योगासनामुळे शरीर व मन संतुलित होऊन तक्रार कमी होते.

उन्मादावस्थेमध्ये रक्तदाब हृदयाचे ठोके, श्वासाची गती इ. वाढतात. विशिष्ट प्रकारची योगासने या तिन्ही गोष्टी कमी

करतात. परिणामी उन्माद कमी होते.

नैराश्यामध्ये याउलट तक्रार असते. तेथेही योगासने उपयुक्त आहेत. योगशास्त्रामध्ये शरीर बळाबरोबर मनोबल वाढवण्यावरही भर दिला असल्यामुळे क्रीडापटू, मॉडेल्स इ. ना अपयशाने येणारे नैराश्य टाळण्यास मदत होते.

मानसिक आजाराची लक्षणे

■ अतिथकता, नैराश्य:- यासाठी मुख्यतः छातीचे प्रसरण करणारी आणि पाठीचा कणा मागच्या बाजूस वाकविणारी आसने उपयुक्त ठरतात. यामध्ये पाठीच्या कण्याचे स्नायू भक्कम होतात. छाती उघडल्याने प्राणवायूचा पुरवठा वाढतो. हृदय, फुफ्फुस, मूत्रपिंड इ.ना रक्तपुरवठा वाढतो. वाढलेला प्राणवायू मन उल्लासित करतो. रक्ताभिसरणामुळे स्नायू लवचीक व सशक्त होतात. आळस व मरगळ दूर होते. उदा. धनुर्आसन, उष्ट्रासन, भुजंगासन इ.

■ अस्वस्थता, अतिराग:- यासाठी मन शांत करणारी म्हणजे अधोमुख आसने करतात. यात डोके खाली गेल्याने मेंदूचा रक्त पुरवठा वाढतो, मेंदु स्थिर व शांत होतो, शरीरावर सुखद ताण येतो. त्यामुळे तरतरी येते. मेंदूचा रक्तपुरवठा वाढून मन शांत झाले

की, डोळ्यावरचा ताणही कमी होतो. उदा. उत्तानासन, अधोमुख शवासन, प्रसारित पादासन.

■ उन्माद/उद्विग्नता:- यासाठीच्या आसन प्रकारात जास्त वेळ थांबल्याने शरीर व मनाचा शीण कमी होते. तोल सांभाळण्यावर लक्ष केंद्रित झाल्याने चंचलता कमी होते. उदा. विरासन, पर्वतासन, अधोमुखविरासन, जानुशीर्षासन इ.

■ निद्रानाश:- यासाठी सुप्त आसने उपयुक्त असतात. यामध्ये पोट छातीपासून दूर झाल्याने श्वासपटल मोकळे होते. श्वसन सुलभ होते. शरीर उभे आडवे पसरल्याने; तोल सांभाळला जातो. यामुळे हळूहळू श्वास शांत होऊन झोप लागते. उदा. सुप्त विरासन, सुप्त बद्धकोनासन इ.

■ चिडचिड:- खाली डोके वर पाय अशी आसने यात उपयुक्त असतात. आसन स्थिती अशुद्ध रक्त हृदयाकडे वाहून नेण्यास मदत करते. वाढलेला रक्तपुरवठा धडधड, धाप लागणे यावर नियंत्रण आणतो. ही आसने गळ्यातील ग्रंथीचे कार्य सुधारतात, त्यामुळे शरीर व मनातील संतुलन सुधारते. शांत स्वस्थ मन आत्मविश्वास वाढवते. उदा. सर्वांगासन, हलासन, इ.वरील लक्षणे योगासने करूनही नियंत्रणात न आल्यास त्वरित मनोविकारतज्ज्ञ यांचा सल्ला घेणे व उपचार सुरू करणे गरजेचे असते. मानसिक आजारावर उपचार सुरू असतानाही पूरक उपचारपद्धती म्हणून योगासने अत्यंत उपयुक्त आहेत.

- स्नेहल सस्तकर

व्यवसायोपचार तज्ज्ञ,
प्रादेशिक मनोरुग्णालय, पुणे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पहिल्या पुतळ्यावर ब्राँझची छत्री बसवणार

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या १२६ व्या जयंतीनिमित्त, चैत्यभूमी येथे येणाऱ्या राज्यभरातील अनुयायांना देण्यात येणाऱ्या सोयीसुविधांचा आढावा मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी सहाद्री अतिथिगृहातील एका विशेष बैठकीत घेतला. यावेळी कुपरेज गार्डन येथील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पहिल्या पुतळ्यावर ब्राँझची छत्री बसवण्यासंदर्भात तसेच इतर सोयीसुविधा उपलब्ध करून देण्याबाबत त्यांनी संबंधित यंत्रणांना सूचना केल्या.

मादाम कामा रोडवरील कुपरेज गार्डन येथील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पुतळ्यावर बसवण्यात येणारी छत्री सात फूट गोल व साडेतीन फूट उंच असणार असून ती संपूर्ण ब्राँझमध्ये बनवण्यात येणार आहे. या परिसरात संविधान व डॉ. आंबेडकर यांच्या जीवनपटाची माहिती असलेले फलक लावण्यात येणार आहेत. तसेच विद्युत दिव्यांची सोयही करण्यात येणार आहे.

इंदू मिल जागेवरील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्मारकाचे काम येत्या दोन महिन्यात सुरू होईल. सामाजिक न्यायमंत्री राजकुमार बडोले यांनी सर्वांच्या सूचनांचा समावेश करून या स्मारकाचा आराखडा अंतिम करण्याचे महत्त्वाचे काम केले आहे.

इंदू मिल स्मारकाच्या पहिल्या टप्प्याचे काम येत्या दीड वर्षात पूर्ण होईल व संपूर्ण काम दोन ते सव्वा दोन वर्षात करण्यासाठी प्रयत्न केले जाणार असल्याचे मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी या वेळी सांगितले. चैत्यभूमी येथील स्तूपाचे काम या वर्षी पूर्ण करावे, अशी सूचनाही त्यांनी मुंबई महानगरपालिकेस दिली.

या बैठकीस सामाजिक न्याय व विशेष साहाय्य मंत्री राजकुमार बडोले, आदिवासी विकास मंत्री विष्णू सवरा तसेच इतर मान्यवर उपस्थित होते.

जागतिक वनदिन मंत्रालयात साजरा

मंत्रालयात राज्यपाल सी. विद्यासागर राव यांच्या हस्ते नुकतेच जागतिक वन दिनानिमित्त १४ व्यक्ती आणि संस्थांना छत्रपती शिवाजी महाराज वनश्री पुरस्काराने गौरवण्यात आले तसेच वन विभागात उत्कृष्ट सेवा करणाऱ्या अधिकारी-कर्मचाऱ्यांचा गौरव करण्यात आला.

राज्यपालचे सी. विद्यासागर राव, मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांच्या उपस्थितीत वृक्ष लागवडीतील योगदानासाठी ज्येष्ठ अभिनेते सयाजी शिंदे यांचा सत्कार करताना वनमंत्री सुधीर मुनगंटीवार.

कार्यक्रमास मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस, वनमंत्री सुधीर मुनगंटीवार, गृहनिर्माण मंत्री प्रकाश महेता, वित्त राज्यमंत्री दीपक केसरकर, मुख्यसचिव सुमित मल्लिक, वन सचिव विकास खारगे, अभिनेता सयाजी शिंदे आदी मान्यवर उपस्थित होते.

वनालगतच्या गावांनी आणि लोकांनी साथ दिल्याने केवळ वनांचे जतन आणि संवर्धन झाले. परंतु गावकरी वन्यजीवांच्या संरक्षणात सहभागी झाले. त्यामुळे शिकारीलाही आळा बसला असल्याचे मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी यावेळी सांगितले. वन पर्यटनाच्या माध्यमातून गावात वनांवर प्रेम करणाऱ्या, वन्यजीवांवर प्रेम करणाऱ्या लोकांची संख्या वाढते आहे. मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती होत आहे. यातून पर्यटनाला मिळणारी चालना लक्षात घेऊन वन पर्यटन धोरण आखणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य ठरले आहे. नवनवीन उपक्रम हाती घेऊन वनमंत्र्यांनी विभागाचा चेहरामोहराच बदलला आहे, असेही मुख्यमंत्री म्हणाले.

शासनाचे सर्व विभाग, उद्योग- व्यापारी प्रतिष्ठान, रेल्वे, राष्ट्रीय महामार्ग, केंद्र आणि राज्य शासनाच्या अखत्यारितील भोकळ्या जागा आणि जमिनीचा शोध घेऊन त्याचा डेटा बेस तयार करण्यावर वन विभागाने भर दिला असल्याची माहिती वनमंत्री सुधीर मुनगंटीवार यांनी दिली. वन विकासाच्या अनेक महत्त्वाकांक्षी पावलांबद्दल सांगताना श्री. मुनगंटीवार यांनी व्याघ्र संरक्षण, संवर्धन, निसर्ग पर्यटन, गोरेवाडा आंतरराष्ट्रीय प्राणी संग्रहालय, बांबू विकास व संशोधन प्रकल्प, डॉ. श्यामाप्रसाद मुखर्जी जन-वन विकास योजना, वन-धन शॉपस, हरित शहर योजना, उत्तमराव पाटील वन व जैव विविधता उद्याने, हायटेक नर्सरी तयार करणे अशा अनेक उपक्रमांचा उल्लेख केला. महाराष्ट्र हरित सेना निर्माण करत असताना वन आणि वन्यजीवांसंबंधी माहिती देणारी १९२६ क्रमांकाची हेल्ललाइन सुरू करण्यात आल्याचेही त्यांनी सांगितले.

व्यसनमुक्ती साहित्य संम्मेलन

अमरावती येथे संत ज्ञानेश्वर सांस्कृतिक

भवनात सामाजिक न्याय व विशेष साहाय्य

विभागाच्या वतीने ५ वे राज्यस्तरीय व्यसनमुक्ती साहित्य संम्मेलन आणि राष्ट्रपिता महात्मा गांधी व्यसनमुक्ती सेवा पुरस्कार वितरण सोहळा नुकताच पार पडला. या कार्यक्रमाचे उद्घाटन सामाजिक न्यायमंत्री राजकुमार बडोले यांनी केले. उद्योग, खनीकर्म व सार्वजनिक बांधकाम मंत्री तथा पालकमंत्री प्रविण पोटे पाटील, संम्मेलनाध्यक्ष आणि राष्ट्रीय प्रबोधनकार सत्यपाल महाराज, मावळच्या संम्मेलनाध्यक्ष मुक्ता पुणतांबेकर, अभिनेत्री डॉ. निशिगंधा वाड, समाज कल्याण विभागाचे आयुक्त पियुष सिंह, जिल्हाधिकारी किरण गित्ते आदी मान्यवर उपस्थित होते.

व्यसनमुक्तीसाठी उल्लेखनीय कार्य केलेल्या पुरस्कार विजेत्यांचा सन्मान करताना सामाजिक न्यायमंत्री राजकुमार बडोले, उद्योग, पालकमंत्री प्रवीण पोटे पाटील व संम्मेलनाध्यक्ष सत्यपाल महाराज.

सत्यपाल महाराजांनी विनोदाच्या माध्यमातून व्यसन करणाऱ्यांच्या डोळ्यात खणखणीत अंजन घातले. त्यांनी अनेक उदाहरणांच्या माध्यमातून लोक व्यसनाच्या आहारी कसे जातात हे पटवून दिले. व्यसनमुक्तीची शपथ सामाजिक न्यायमंत्री राजकुमार बडोले यांनी सर्व उपस्थितांना दिली. व्यसनमुक्ती क्षेत्रात उल्लेखनीय कार्य केलेल्या व्यक्ती व संस्थांना राष्ट्रपिता महात्मा गांधी व्यसनमुक्ती सेवा पुरस्काराने गौरवण्यात आले.

संरक्षण क्षेत्रातील गुंतवणुकीसाठी स्वतंत्र धोरण

महाराष्ट्रात संरक्षण आणि हवाई उत्पादन क्षेत्रातील गुंतवणुकीस चालना मिळावी यासाठी राज्य शासनाने स्वतंत्र धोरण तयार केले आहे. असे धोरण तयार करणारे महाराष्ट्र पहिले राज्य ठरले आहे. या माध्यमातून ५ बिलियन डॉलर (सुमारे 33 हजार ५00 कोटी रुपये) गुंतवणूक होणार असून एक लाख रोजगार निर्मिती होण्यास मदत

होईल. या क्षेत्रातील उत्पादक कंपन्यांची गरज लक्षात घेऊन धोरण तयार करण्यात आले आहे. संरक्षण उत्पादन क्षेत्रातील कंपन्यांना साहाय्य म्हणून राज्य शासन 9 हजार कोटी रुपयांचा फंड उभारणार आहे. त्याशिवाय अन्य सवलती देखील या कंपन्यांना देण्यात येतील. राज्यात पुणे, अहमदनगर, औरंगाबाद, नाशिक, नागपूर येथे संरक्षण क्षेत्रातील गुंतवणुकीस वाव आहे. संरक्षण क्षेत्रातील २५ टक्के उत्पादन महाराष्ट्रात होते. त्यामुळे या क्षेत्रातील उद्योग गुंतवणुकीसाठी संधी आहे.

स्वस्त धान्याचे बायोमेट्रिकद्वारे वितरण

रेशन दुकानांवरील धान्यांचा काळाबाजार रोखण्यासाठी धान्य वितरणाची पद्धती बायोमेट्रिक करण्यात येणार असून यासाठी पुढील 3 महिन्यात सर्व रेशन दुकानदारांना पीओएस मशिन देण्यात येणार असल्याची माहिती मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी विधानसभेत दिली. राज्यातील सर्व रेशन शिधापत्रिका आधार सिडींग करत असताना एक कोटीपेक्षा अधिक रेशनकार्ड बनावट असल्याचे तर ७0 लाख लाभार्थी कमी झाल्याचे आढळल्याने रेशनचा काळाबाजार रोखण्यासाठी धान्य वितरणाची संपूर्ण पद्धत बायोमेट्रिक करण्यात येत आहे.

शाळाबाह्य विद्यार्थ्यांना प्रवेश

जानेवारी २0१६ पर्यंत केलेल्या सर्वेक्षणामध्ये आढळून आलेल्या ७४ हजार ९७१ शाळाबाह्य विद्यार्थ्यांपैकी ५0 हजार ६८२ विद्यार्थ्यांना जवळच्या शाळेत प्रवेश देण्यात आलेला असून त्यांना विशेष प्रशिक्षण देण्यात येत असल्याची माहिती शालेय शिक्षणमंत्री विनोद तावडे यांनी विधान परिषदेत दिली. सर्व शिक्षा अभियान व शालेय पोषण आहार या केंद्र पुरस्कृत योजना असून केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार इयत्ता पहिली ते आठवीच्या विद्यार्थ्यांना त्या लागू आहेत, असे श्री. तावडे त्यांनी सांगितले.

ऑसिड हल्ल्यातील पीडितास साहाय्य

ऑसिड हल्ल्यातील पीडित व्यक्तीस तत्काळ मदत मिळावी, यासाठी प्रधानमंत्री राष्ट्रीय सहायता निधीतून अतिरिक्त एक लाख रुपये देण्याचा निर्णय केंद्र शासनाने घेण्यात आला आहे. ऑसिड हल्ल्यातील पीडित व्यक्तीवर तत्काळ उपचार होण्याकरिता आर्थिक निधी उपलब्ध व्हावा, यासाठी केंद्र शासनाने हा निर्णय घेतला आहे. ज्या जिल्ह्यात अशी घटना घडली असेल. त्या जिल्ह्याचे जिल्हाधिकारी अथवा उपआयुक्त यांनी घटनेबाबतचा अहवाल व पीडित व्यक्तीचा बँकेचा तपशील, आधार क्रमांक आदी माहिती केंद्रीय गृह मंत्रालयास ईमेल अथवा फॅक्सद्वारे पाठवावयाची आहे. केंद्रीय गृह मंत्रालयास अहवाल व माहिती प्राप्त झाल्यानंतर पुढील कार्यालयीन कामकाजाच्या पाच दिवसांत पीडित व्यक्तीस साहाय्य निधीची रक्कम थेट बँकेच्या खात्यात जमा करण्यात येणार आहे.

या संदर्भातील अधिक माहिती अथवा चौकशीसाठी केंद्रीय गृह मंत्रालयाचे संचालक एस. के. भल्ला यांची नेमणूक करण्यात आली आहे. संबंधितांनी सी. एस. डिव्हिजन, गृहमंत्रालय, ५ वा मजला, एनडीसीसी-॥ बिल्डिंग, जयसिंग रोड, नवी दिल्ली येथे अथवा ०११-२३४३८१३८ या दूरध्वनी क्रमांकावर अथवा dircs1_mha@nic.in या ई-मेलवर संपर्क साधावा.

संगीत रंगभूमी व जीवनगौरव पुरस्कार

राज्य सरकारच्या सांस्कृतिक कार्य संचालनालयातर्फे २०१६-१७ चा संगीताचार्य अण्णासाहेब किलोस्कर संगीत रंगभूमी पुरस्कार व नटवर्य प्रभाकर पणशीकर रंगभूमी जीवनगौरव पुरस्काराचे वितरण सांस्कृतिक कार्यमंत्री विनोद तावडे यांच्या उपस्थितीत प्रदान करण्यात आले. एसएनडीटी महिला विद्यापीठातील पाटकर सभागृहात झालेल्या कार्यक्रमात संगीताचार्य अण्णासाहेब किलोस्कर संगीत रंगभूमी पुरस्कार चंद्रकांत ऊर्फ चंदू डेगवेकर यांना तर नटवर्य प्रभाकर पणशीकर रंगभूमी जीवनगौरव पुरस्कार लीलाधर कांबळी यांना प्रदान करण्यात आला.

राज्य सांस्कृतिक पुरस्कार

राज्य सरकारच्या सांस्कृतिक कार्य विभागातर्फे २०१६ च्या राज्य सांस्कृतिक पुरस्काराचे वितरण रविंद्र नाट्य मंदिरमध्ये करण्यात आले. या पुरस्काराने किशोर नांदलस्कर (नाटक), पं. उपेंद्र भट (कंठसंगीत), पं. रमेश कानोले (उपशास्त्रीय संगीत), भालचंद्र कुलकर्णी (मराठी चित्रपट), पांडुरंग जाधव (कीर्तन), मधुकर बांते (तमाशा), शाहीर इंद्रायणी आत्माराम पाटील (शाहिरी), सुखदेव साठे (नृत्य), भागुजी प्रधान (लोककला), सोनू ढवळू म्हसे (आदिवासी गिरीजन) आणि प्रभाकर भावे (कलादान) यांना गौरवण्यात आले. या पुरस्काराचे स्वरूप रुपये एक लाख रोख, मानचिन्ह, मानपत्र, शाल असे आहे. मनोज जोशी (अभिनय), हिमानी शिवपूरी (अभिनय), प्रदीप मुळ्ये (प्रायोगिक नाट्यकला), छाया खटेगावकर आणि माया खुटेगावकर (लावणी) यांचा केंद्रीय संगीत नाटक अकादमी पुरस्काराबद्दल सन्मान करण्यात आला.

दिव्यांग विद्यार्थ्यांना सवलती

राज्यातील उच्चशिक्षण घेणाऱ्या दिव्यांग विद्यार्थ्यांना परीक्षेमध्ये विशेष सोयी सवलती देणारा महत्त्वपूर्ण निर्णय उच्च व तंत्र शिक्षण विभागाने घेतला आहे. यामुळे राज्यातील हजारो दिव्यांग विद्यार्थ्यांना उच्चशिक्षण घेण्यासाठी सवलती प्राप्त होणार आहेत. प्रत्येक दिव्यांगाच्या वर्गवारीनुसार त्यांना आवश्यक सोयीसुविधा उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी संबंधित महाविद्यालये, विद्यापीठे यांची राहणार आहे.

सर्व उच्चशिक्षण देणाऱ्या संस्थांमध्ये विशेष गरजा असणाऱ्या (दिव्यांग) विद्यार्थ्यांचे अध्ययन, अध्यापन व मूल्यमापनाची पद्धती वेगळी असणे आवश्यक होती. केंद्र शासनाच्या धर्तीवर २१ वर्गवारीमधील दिव्यांग विद्यार्थ्यांना परीक्षा पद्धतीमध्ये सोयी-सुविधा व विशेष सवलती देण्यासाठी राज्य शासनाने अभ्यास समिती गठीत केली होती. या समितीच्या बैठकांमध्ये राज्यातील अकूषी विद्यापीठांचे परीक्षा नियंत्रक व दिव्यांगांशी संबंधित असलेल्या विविध संस्थांचे तज्ज्ञ यांनी सविस्तर चर्चा करून, प्रत्येक वर्गवारीमधील विद्यार्थ्यांच्या गरजा लक्षात घेऊन, सोयीसुविधा व सवलतीच्या शिफारशी केल्या होत्या. या शिफारशींच्या आधारे शासनाने ४ मार्च, २०१७ रोजीचा शासन निर्णय निर्गमित केला आहे. या विशेष सोयी सवलती सुविधांमध्ये सर्व दिव्यांग विद्यार्थ्यांना आपले महाविद्यालय किंवा जवळचे महाविद्यालय हेच परीक्षा केंद्र, परीक्षांमध्ये प्रति तास २० मिनिटे अधिक वेळ, अनुत्तीर्ण विद्यार्थ्यांना उत्तीर्ण करण्यासाठी आवश्यकतेनुसार ३ टक्के गुणाची सवलत, आवश्यकतेनुसार लेखनिकाची तथा सांकेतिक भाषा विश्लेषकांची व्यवस्था, स्पेलिंग/व्याकरण/विरामचिन्हे यांच्याबाबत गुणदान कमी न करणे इत्यादी सुविधा व सवलती उपलब्ध करून देण्याच्या सूचना परीक्षकांना देण्यात आले आहेत.

दिव्यांगांच्या वर्गवारीतील गरजेनुसार आवश्यक सोयी सवलती उपलब्ध करून दिल्या जाणार आहेत. उदा.अंध विद्यार्थ्यांसाठी गणिताची पाटी, आवाजाचे गणकयंत्र, ग्लास मॅग्नीफायर इत्यादी वापराची परवानगी, काही वर्गवारींमध्ये लिहिताना विद्यार्थी थकल्यास मध्येच लेखनिक उपलब्ध करून देण्याची परवानगी; काही वर्गवारीमध्ये अशा विद्यार्थ्यांना सुरक्षित वाटावे त्यांना खात्री वाटेल अशी व्यक्ती परीक्षा वर्गाजवळ उपस्थित राहू देण्याची परवानगी; सेरेबल पाल्सी, बहुविकलांग, लोकोमीटर डिसेंबिलिटी इत्यादी वर्गवारीतील विद्यार्थी हे जास्त दाब देऊन लिहितात. त्यासाठी त्यांना आवश्यकतेनुसार जाड पानांची उत्तरपत्रिका पुरवणे इत्यादी सोयी सवलती गरजेनुसार उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत.

सामील व्हा, महाराष्ट्र हरित सेनेत

राज्यामध्ये पुढील तीन वर्षात ५० कोटी वृक्षलागवड करण्याचा निर्धार राज्य शासनाने केला आहे. हा कार्यक्रम लोकसहभाग्याद्वारे जन चळवळीत रुपांतरीत करून यशस्वीरित्या राबवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात लोकांनी सहभागी होणे गरजेचे आहे. यासाठी महाराष्ट्र हरित सेना स्थापित करण्याचा निर्णय शासनाने घेतला आहे. त्या अनुषंगाने महाराष्ट्र हरित सेनेचे सदस्य नोंदणी करण्यासाठी greenarmy.mahaforest.gov.in या संकेतस्थळाची निर्मिती करण्यात आली आहे.

बक्षिस व सन्मान : ग्रीन आर्मीचे सदस्य असलेल्या सभासदांना वृक्ष लागवड, संगोपन, वन व वन्यजीव आणि वन विभागातील संबंधित क्षेत्रामध्ये आपले योगदान देता येईल. तसेच या उपक्रमात उत्तम काम करणाऱ्या सभासदांना बक्षिस योजना व इतर सवलतीद्वारे सन्मानित करण्याची योजना विचाराधीन आहे. नोंदणीची पद्धत अत्यंत सोपी असून वर नमूद संकेतस्थळावर आवश्यक माहिती भरल्यानंतर सभासद नोंदणी प्रमाणपत्र यंत्रणेत तयार होवून सदस्याच्या

मेल-आयडीवर पाठविले जाते.

३ वर्षात ५० कोटी वृक्षारोपण: जागतिक तापमानातील वाढ आणि ऋतुबदल या पार्श्वभूमीवर आणि राज्यातील वनक्षेत्र २०% वरून ३३% पर्यंत नेण्याचा भाग म्हणून, वृक्षारोपणाची गती तुटू न देता, त्यामध्ये सातत्य ठेवावे, असा निर्णय शासनाने घेतला आहे. त्यानुसार पुढील ३ वर्षात ५० कोटी वृक्षारोपणाचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले आहे. त्याबाबत कृती कार्यक्रम तयार करून अंमलबजावणी करण्याबाबतच्या आवश्यक सूचना निर्गमित करण्यात आल्या आहेत. त्यामध्ये शासनाच्या सर्व विभागांचा समावेश आहे.

एकच लक्ष ५० कोटी वृक्ष

सामाजिक, शैक्षणिक आणि इतर क्षेत्रात काम करणाऱ्या अशासकीय आणि खाजगी संस्था यांना महाराष्ट्र हरित सेनेमध्ये सदस्य नोंदणी करण्याबाबत आवाहन करण्यात येत आहे. या लोकोपयोगी आणि सध्याच्या व भविष्यातील पिढीला उत्तम व सुरक्षित पर्यावरण देण्याच्या उपक्रमात सक्रीय सहभाग घेण्याबाबत सर्वांनी या उपक्रमात सदस्य नोंदणी करावी.

गुरुकिल्ली ॲकॅडमी आणि सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग,
(महाराष्ट्र शासन) जिल्हा समाजकल्याण कार्यालय, बीड.

संयुक्त विद्यमाने आयोजित **राज्य स्तरिय**

सामान्यज्ञान परीक्षा-२०१७

एकुण ५ लक्ष + रुपयाची बक्षिसे

१०० विद्यार्थ्यांना रु. १००००/- बक्षिस	उत्तेज नार्थ
२०० विद्यार्थ्यांना रु. ५०००/- बक्षिस	
१००० विद्यार्थ्यांना रु. १०००/- बक्षिस	
२००० विद्यार्थ्यांना चालू घडामोडी पुस्तक	

प्रवेश फिस १०० रु.

गुरुकिल्ली ॲकॅडमी,
०२४४२- २२११२२ / २३३३९३.
Mob. ९४२२०६०३०३

प्रथम : बक्षिस रु. १,००,०००/-

द्वितीय : बक्षिस रु. ५१,०००/-

तृतीय : बक्षिस रु. २१,०००/-

इतर सर्व सहभागी उमेदवारांना...

सहभागी प्रत्येक इच्छुक विद्यार्थ्यांना ५ महिने कालावधीचे मोफत MPSC (पु. + म्.) प्रशिक्षण शक्यतो ठाणे, नाशिक, औरंगाबाद, अमरावती, वर्धा, बीड, पुणे जिल्ह्यात देण्यात येईल.

सहभागी प्रत्येक विद्यार्थ्यांस ऑनलाईन १०,००० प्रश्न (१००प्रश्नपत्रिका) सॉफ्टवेअर देण्यात येईल.

यातुन आत्महत्याप्रस्त शेतकऱ्यांचे ५ मुले एक वर्षासाठी दत्तक घेण्यात येतील.

अर्ज करण्याचे संकेतस्थळ : www.stategkexam.com

* लेखी परीक्षा दि. २५ जून, २०१७ (राज्यातील संपूर्ण जिल्ह्यात)
* शैक्षणिक पात्रता : किमान १० पास.
* वय : १८ वर्ष पूर्ण असावे.

*नियम व अटी

श्री. देवेन्द्र फडणवीस
मा. मुख्यमंत्री

सत्यमेव जयते
महाराष्ट्र शासन
कामगार विभाग

श्री. संभाजी पाटील-निलंगेकर
मा. मंत्री, कामगार

आपली
जबाबदारी...
थांबवू या
बालमजुरी !

बाल व किशोरवयीन कामगार
(प्रतिबंध व नियमन) सुधारित अधिनियम, २०१६

- १४ वर्षाखालील बालकास सर्वच व्यवसाय आणि प्रक्रियांमध्ये काम करण्यास प्रतिबंध.
- १४ ते १८ वयोगटातील किशोरवयीन बालकास धोकादायक व्यवसाय आणि प्रक्रियांमध्ये कामावर ठेवणे हा फौजदारी गुन्हा.
- फौजदारी गुन्ह्यासाठी मालकास ६ महिने ते २ वर्षांपर्यंत तुरुंगवासाची शिक्षा किंवा रु. २० हजार ते रु. ५० हजार इतका दंड किंवा दोन्हीही.
- गुन्ह्याची पुनरावृत्ती झाल्यास किमान १ ते ३ वर्षांपर्यंत तुरुंगवासाची शिक्षा.
- बालमजूर आढळल्यास संपर्क...०२२-२६५७३७३३
email : childlabourcellmaharashtra@yahoo.com

■ कामगार आयुक्त, ■
कामगार विभाग, महाराष्ट्र शासन

किंमत फक्त
₹ 90
वार्षिक वर्गणी
₹ 900

लोकमान्य लोकराज्य

आकर्षक मांडणी, उत्कृष्ट मुद्रण

अधिकृत आणि अचूक माहिती

एबीसीने उमटवली अधिकृत मोहोर
राज्यातील सर्वाधिक खपाचे मासिक

ऑनलाइन नोंदणीसाठी संकेतस्थळ

<http://dgipr.maharashtra.gov.in>

प्रति/TO

O.I.G.S. भारत सरकार सेवार्थ
लोकराज्य LOKRAJYA

If undelivered, please return to:

प्रेषक / From

प्रवीण टाके

वरिष्ठ सहायक संचालक, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय
महाराष्ट्र शासन, बरक नं. १९, फ्री प्रेस जर्नल मार्ग, मुंबई ४०० ०२१

लोकराज्य हे मासिक महाराष्ट्र शासनाच्या वतीने मुद्रक व प्रकाशक प्रवीण टाके, वरिष्ठ सहायक संचालक, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मंत्रालय, मुंबई यांनी प्री मीडिया सर्व्हिसेस प्रा.लि. प्लॉट नं. ईएल / २०१, टीटीसी इंडस्ट्रियल एरिया, एमआयडीसी, महापे, नवी मुंबई - ४०० ७०४ येथे मुद्रित करून माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मंत्रालय, मुंबई - ४०० ०३२ येथे प्रसिद्ध केले.

मुख्य संपादक: ब्रिजेश सिंह